

ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ

Ա Ր Ց Ա Խ

Ալիշանը (Խոկական անուն-ազգանունը՝ Քերովքէ Ալիշամիս, գրական ծածկանունը՝ Նահապետ, 1820—1901 թթ.) ականավոր հայ բանասեղծ է, արձակագիր, բանասեր, պատմաբան, աշխարհագրագետ, բարգմանիչ, հրատարակիչ, Վենետիկի Միհիքարյան մհարամելոքան անդամ:

Բազմատաղանդ ու բազմաժամեր գրողն ու գիտնականը թողել է գեղարվեստական և գիտական հարուստ ու արծերավոր ժառանգություն: Նրա գիտական աշխատությունների շարքում իր արժեքն ու արդիականությունը չի կորցել «Հայաստանի տեղագրությունը» («Հայաստանի աշխարհագրությունը») բազմահաստր աշխատությունը: Ալիշանը բնավ շինելով Հայաստանում իր հարուստ գիտելիքների և վար երևակայության շնորհիվ այնպիսի ճշգրտությամբ է նկարագրել Մեծ Հայքի գավառները, որ հիացմունք է պատճառում անգամ մասնագետներին:

Ալիշանի աշխարհագրությունից հրատարակվել է միայն չորս հատոր՝ «Ալիշան», «Սիլվան», «Ծիրակ» և «Այրարատ», որոնք չխամրող կոթողներ են հայագիտության գանձարանում:

«Բազմակիւպ» հանդեսը 1988—89 թթ. իր համարներում առաջին անգամ բնագործ հրատարակեց Ալիշանի «Արցախ» պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրությունը, որը գրված է ըստիր գրաբարով: «Արցախ» միստում է 89-րդ պարագաբով, իսկ 1—88-րդ պարագագիւթերը հատկացված են Շոտիքի ուսումնասիրությամբ:

«Արցախ» ուսումնասիրության մեջ Ալիշանը մանրամանորեն նկարագրում է Մեծ Հայքի տասներինգ նահանգներից («աշխարհներից») մեկը՝ Արցախը, երա տասներեք գալատները՝ Կողը, Բերդանոր, Վայկոնիքը, Սիսական ոստանը, Մեծկոնիքը, Մեծիրանը, Փառենար, Սյուն Հարանը, Պարզկանը, Մովսեսը, Հարծանը, Պիանը, Քուտակը: Գիտնականը մասնակիութափն անդրադառնում է Արցախի քաղաքներին, ավաններին, եռմերին, դաշտերին, գտներին, բերդերին, նկեղեցներին և այլն՝ անհնուրներին Արցախի աշխարհագրության նկարագրությունը մերտորեն միահյուսված հայ ժողովրդի պատմության մեջ:

ԱԼԻՇԱՆ ՂԵՎՈՆԴ

Ա315 Արցախ/(թարգմ. գրաբարից Գ. Բ. Թուտելյանի)

ԵՊՀ—Եր., Երևանի համալս. հրատ., 1993— 124 էջ:

Աշխատությունը նվիրված է Մեծ Հայքի տասներինգ նահանգներից («աշխարհներից») մեկի՝ Արցախի պատմա-աշխարհագրական նկարագրությանը. մանրամանորեն քննված են Արցախի տասներեք գալատները, դրանց բնակավայրերը, լեռները, դաշտերը, պատմական հուշարձանները և այլն: Նահանգի աշխարհագրության նկարագրությունը մերտորեն միահյուսված է հայ ժողովրդի պատմության մեջ:

Նախատեսվում է ընթերցողի լայն շրջանների համար:

0502000000
Ա 704(02)—92 —98

ԳՄԴ 63.8(22)4

Առանձին դեպքերում նա իրեն հասուկ գիտական մեծ բարեխնդությամբ կարծիքը հայտնում է վերապահությամբ՝ այսպէս, օրինակ՝ «ինձ թվում են, ես կարծում եմ, ես գտնում եմ, իմ խմացածի համաձայն, ես չգիտեմ» և այլն:

Ալիշանի մյուս աշխարհագրական աշխատությունների նման, «Արցախն» էլ չի կրցրել իր ճանաչողական արժեքն ու սկզբնադրյուրի դերը: Նրա աշխարհագրական հետագույնությունները փաստական հարուստ նյութ են պարունակում Հայաստանի աշխարհագրության և հայ ժողովրդի պատմական անցյալի գրեթե բոլոր շրջանների ու տարրեր բնագավառների վերաբերյալ: Այսպէս, օրինակ, «Արցախ» աշխատության միջոցով կարելի է իմաստավ միջնու տասնիններորդ դարի վերջերը Արցախի համանգում ինչ բնակչացրեր, բնակչեր, ներկեցիներ, պատմական հուշարձաններ ևն պահպանվել, և որոնք են վերացել երկրի երեսից, ինչպես ու ինչու:

Նկատի ունենալով աշխատության հրատապությունն ու արդիականությունը՝ այս ընթերցողի ուշադրությանն ենք ներկայացնում առանձին գործովյակ:

Գ. Բ. ԹՈՍՈՒՆՅԱՆ

ԱՐՑԱԽ

89*. Արցախի ամուր և ապահով երկիրը, որ ավելի փոքր է, քան Մեծ Հայքի շատ աշխարհներ (Ասիանզգներ), ունի մոտ 90—100 մղոն երկարություն և դրա կեսի չափ լայնություն: Այն արևմույան կողմից սահմանակից է Սյունյաց աշխարհին, հյուսիս-արևելքից՝ Ուտիքին, հարավից՝ Երախս գետին. Բյուսիսային և արևելյան սահմանագիծը բացահայտ չի երևում, այլ թվում է, թե այն բաժանվում է լեռների ստորոտներով, մասնավորապես Խոչքար լեռներով և Շամբորի անջրակտով, իսկ արևմուտքից՝ Սյունյաց Հագարու գետով ու լեռներով, որոնք պարապում են նրա ելքը և փոխում ջրերի ընթացքը, որովհետև Սյունիքում գետերը հյուսիսից և ելքի կողմից իջնում են Գեղամա լեռներով դեահ մեծ Երախսը, իսկ Արցախում արևմուտքից արևելք դեահ Կուր գետն են հոսում, ողոգելով Ուտիքի դաշտը, որտեղի ամենահզորը ամենահյուսիսայինն է՝ Թարթառը** կամ Թերթերը, ըստ մեր նախնիների՝ Տրտուն, որը, բխելով Վայոց ձոր և Զանգեզոր լեռների թիկունքից, անցնելով Խաչենի խոր ձորերով, դուրս է գալիս Ուտիքի Առանձնակ դաշտը՝ անցնելով Պարտավ քաղաքի մոտով:

* Արցախն սկսվում է 89-րդ պարագրաֆով, որին նախորդում է Ուտիքի աշխարհագրությունը (ծանրապարուստումը խարօմանչի):

** Ընդգծումները այս և հաջորդ դեպքերում թեղինակինն են (ծանոթագրմ.):

Սրանցից բացի, հյուսիսային կողմում կան և մասն այլ գետեր, ինչպես՝ Կորանը, որ Կորակին է խառնվում, և դանդաղ-ը քարաց այլ գետեր: Իսկ Թարթառից հնարավ հնում է հնում Հղափ կողման գետակը, որը Խաչենագետ է անվանվում, որից սվելի հզոր է Գարգարացիների գետը՝ Գարգարը, որը բխում է Ծուշի սահմաններից և խառնվում է Կոր գետին, Երասխի շառնարանից մի փոքր ավելի վերև: Երասխին են խառնվում և այլ գետակներ, որոնք իշխում են Ծուշի հնարավից, ինչպես՝ Նոյման, Տերեթեն, Տիլին կամ Գորուն և Քենտիլանը:

90. Բայց Արցախ աշխարհը ավելի շատ նշանավոր է իր լոներով, քան յու գետերով, որի պատճառով էլ մեր նախները նրան ավել են Ամոռ մակղիրը, որը ավելի հաճախ տրրել է Աղվանիք պատմիչի կողմից: «Խոր ձորերով, անտառներով հրարուտ Արցախ աշխարհը»¹, այլ տեղերում: «...Վիմա-ատակ լեռների ապառաժներ... արցախական ամուր գավառերի լեռների վիմախառն ձորախիտ ապառաժներ»²: Իսկ եղին նրանից ավելի առաջ ամրության հետ հիշում է և «Արցա-ի քանձրախիտ անսունները»³:

Արցախի լեռները Միասկան լեռների մետ միասին գուգա-ից են ստորին Կովկասի լեռներին): որոնց մասին գործերին ներածականում խոսեցինք: Դրանք միատարր լեռների ամ-պողություն չեն, այլ անջատ են և ընկած են մեկը մյուսի դի-աց, որով և հիշյալ լեռնաշղթան առաջանում է բազմաթիվ որ ձորեր ու անդունդներ, վիմահատակ ատորումներ, որոնց

¹ Մակեն Կապանկատվագի, «Պատմութիւն Արցախից աշխարհի», Երևան, 1983, էջ 98 (այսուհետև՝ Կղմըր.), Տղուառակին հիմնականում տալիս նը. «Բազմավելա» համեմատ իմբագրության ծանոթագրությունները:

² Կղմըր., էջ 157:

³ Եղիշէ, Վասն Վարդանաց և Հայոց պատրագմին, Երևան, 1957,

հարող խանձրախիտ անտառներով պատաճ գագաթները առ Կրկնելի են դարձնում երկրի տեսքը ու գեղեցկությունը, և խառ-նիսուն Կերպով երևում են սոճների, մայրիների հոծ շերտեր. քարքարոտ լեռների անհարթ կառուցներ, խառնիխուն վիմե-րի անտաշ ձևեր, ինչպես որ նկարագրում է արդի աշխարհա-գրագետներից մենքը:

Այդ լեռները հատուկ անունով չեն հիշատակվում մենք՝ կողմից, բացի հյուսիսում գտնվող Աստղաբղութից և հարավու- գտնվող Թիգափայտից, թերևս սրանց կարելի էր միացնել ուստիքում նշվածները: Իսկ այժմ հարավային բարձունքների նշվում են Սարիխաղը և Մուավը, որոնք Ոստիքի և Արցախի միջ լարաբաժան են, Ողովանը՝ տեղադրված Թարրատի ակունք ների մոտ, որոնց ելքերից սկսվում են Ջրերդ և Գյուղիստա-լեռները, դրանցից էլ հնարավ՝ Գըրք-Կյողը, որի շարունակու-թյունն են կազմում Գանձասար և Շահթախտ լեռները, որտե- գտնվում են Խաչենագետի առյուրները: Հարավային կողմուն Սյունիքի միջնասահմանում Ծուշի Քիրիզ և Զիարեղ լեռներ են, իսկ արևելքում, դեպի դաշտաբերան՝ բրզան Կորիխան լեռը Բայց շատերի անունները անձանոյ են մեզ, որովհետև բաց Ծուշի և արքունի ճակարարի կողմերից, այդ թվում և Գան ձակը, մյուս անուններից շատ քերևն են ավանդված գիտնա կանեների կողմից, չեն հիշատակված նաև ծառերի, վայրի կեն դանիների ու թոշունների տեսակները, որոնք, պետք է գուշա-կել, որ շատ հնից խոր ձորերում և անտառներում են բնակչի և ոչ յու նոր առաջացած տեսակներ են: Խորենացին ասում է որ Քարախումկ լեռը պետք է կողք գալառում լինի:

91. Երկրամասի անվան ծագումը անհայտ և անթիշտա- է մնում: թերևս անհարթաց չի լինի կարծել ծառերի ու թփեր- ցան անունից ծագած, ըստ երկրի անտառախիտ բնույթի. առ- մեր նախորդները գրում են նաև ձ տառով: Արցախը գրվում է

նաև Բոգմակիով՝ Արցախը նաև Արցախունյաց գավառ, որը գալիս է Կաղանկառովացուց։ ըստ այդմ կառուցրից էլ առաջանում է անոնք. այդ անոնն ավելի հաճախ հանդիպում է ածանցմանք՝ Արցախական գաւառը կամ կողմանք⁴։ Եթեք և ոչ մի տեղ չենք հանդիպում Աշխարհ անվան, այլ այն Բուզանդի⁵ երկուս մեկ անգամ կոչվել է երկիր, իսկ մնացած բոլոր դեպքերում՝ գավառ, ինչպես նույն Բուզանդի⁶, այնպես էլ սպելի հաճախ Կաղանկառովացու⁷ մոտ, թեաւետն ուրիշները սա համարում են շատերից մեկը և տարբերակում են նրա գավառները։

Այդ պատճառով ինձ թվում է, որ մին սովորությամբ Բետագայում այն համարել է 15 աշխարհներից (Օսմաններից) մեկը՝ Սյունյաց մարզի առաջին անքաժանելի մասը, որը Սիսսկի և Առանի բուն ժառանգությունն էր. այն Վաղարշակի օրոք էլ առանձին նահանգ՝ չի դիտվել, և մեր մին պատմիչներից ոչ մեկը չի հիշատակում սրա իշխաններին, այն չի հիշատակվում նաև հին գահնամակներում կամ սրանց նման և ոչ մի աղբյուրում։ Երկիրը իր քննությամբ նման է Սյունիքին, նրան է կից է, և երկրուսում էլ կան համանուն գավառներ, ինչպիսիք են Սիսսականը, Վայկունիքը, Հարանորը։ Բայց երբ այն անշատվել է Սյունիքից, միայն իր ամրությամբ և աչքի ընկել հայոց հարրածության մեջ և առավել ևս Աղվանքում։ Թերևս վայրի ամրության վրա հույս դնենալով էր, որ երկրի իշխանները ապատամբ-վում էին արքունիքի դեմ, ինչպես որ վկայում է Բուզանդը Արշակ Երկրորդի օրոք և քաջ Մուշեղի միջոցով նվաճվելը։ Վար-

դանանց օրերում փախառականներից շատերի համար ապավեն եղան նրա լեռները, որտեղից խարեւությամբ իշեցնելով՝ Վասակը նրանց տալիս էր պարսկակների ձեռքը, բայց կային և այնպիսիները, որոնք սուրբ զորավարի համատակությունից հետո «տիրեցին Արցախի բազում ամրոցների»⁸ և դիմադրում էին պարսկակներին։

Դրանից հետո Ուտիքի հետ միասին սա էլ Աղվանից թագավորության մի մարզն է դառնում և միջին դարերում Աղվանից աշխարհի անունով Առան է կոչվում։ Համանուն աշխարհում բազմաթիվ իրադարձություններ են տեղի ունենում, և նա իր ամրության շնորհիվ զանազան փորձանքներից մասամբ զերծ է մնում, առանձին իշխաններից միջոցով իր գործը կարգավորում, որոնց մեջ քաջի անուն հանեցին Խաչենի իշխանները, ինչպես երեսում է գավառի աշխարհագործությունից։ Արդի իշխաններից ունանք, հաշորդելով միմյանց, Սյունյաց մելիքների հետ միասին հասան մինչև անցյալ դարի վերջը և մեր օրերը։

92. Հայոց նախնիների իշխանության ժամանակ Արցախը տառածերկու կամ ավելի գավառների էր բաժանվել, պարզ է՝ ոչ շատ ընդարձակ գավառների, որոնց ոչ բոլոր վայրերն են ծանոթ, իսկ նրանց սահմաններն էլ ավելի անծանոթ են, քանի որ Աղվանիքի իշխանության ժամանակ առանձին իշխանների կողմից նվաճվելով, նրանք փոխեցին իրենց սահմանները։ Այսպես, Խորենացին⁹ 12 գավառներ է թվարկում, իսկ ըստ ազօրինակների 13 կամ 14 են։ Դրանք են։

ա. Կողք կամ ըստ վատիկանյան օրինակի՝ Կոխա, Կող-

⁴ Կղմիտ., էջ 99, 203։

⁵ Փաստու Բուզանդացի, Պատմություն Հայոց, Վեճուտիկ, 1983, էջ 214։

⁶ Փ. Բուզանդ, էջ 166։

⁷ Կղմիտ., էջ 187։

⁸ Եղիշէ, էջ 125։

⁹ Աշխարհացոյց Սովորի Խորենացոյն, Բրտ. Հ. Արտեմ Միքրի, Վեճուտիկ, 1881, էջ 88 («Աշխարհացոյց» Վերագրված է Ս. Խորենացուն, այլ պես էլ թարգմանել ենք)։

իք, որն ընկնում է Գեղամա ծովի ելքի, Շամբոր և Խոչքար լեռների ակունքների միջն, Այրում գավառում, որը տեղադրելինք Ռոտիքում:

թ. Բերդ ձոր կամ Բերդանք, որն ընկնում է Կողջից հասած, Գանձակ և Կուրակ գետերի ձորագլուխներում, որը Շուշներ Ռոտիքում է տեղադրվում:

զ. Վայկունիք. ընկած է Վերոհիշյալների հարավարևմբնակ կողմում, Թարթառի ակունքների մոտ:

դ. Սիսական ոստան, նոյն Սիսան ձորը. ակավում է Վայովիքի ելքից և, ինչպես ինձ թվում է, ընկած է Կուրակի և տորանի միջև:

ե. Մեծկունիք կամ Մեծունիք կամ Մեծ Կողմանք. Թարթառի հյուսիսային կամ ձախ կողմում է, Չլարերում:

զ. Մեծիրանք կամ Մեծարանք կամ Մեծյորյանք. նոյնի գետի հարավում, Գյուլհատանում:

է. Փառնես կամ Քոստի Փառնես, որը կարծվում է վերևի րկուսի արևելյան կողմում: Խորենացու աշխարհագրության տաճին օրինակներում այդ գավառը երկու մասի է բաժանած՝ Քոստի և Փառնես, որոնք, երկրամասի մեջտեղում իրար որու գտնվելով, մի անոնու էին կոչվում՝ Միջնարցախ:

ը. Մշտ Հարանք՝ այսինքն՝ տարբեր Սյունիքում գտնված: ակավում է Արա ելքից և տարածվում է Մեծիրանքի հարավում:

թ. Պարզկանք կամ Պազկանք, նոյն Պանծկանքը, որը տահնամակից է Հարանքին և Ամարատին:

ժ. Մոխանք կամ Միսանք, որը կոչվում է նաև Միսանց ոտիմ:

Ժա. Հարժանք կամ Հարճանք կամ Հարջանք:

Ժբ. Պիսանք, որը վատիկանան օրինակը Ապիսանք է լրում, սրա երեք կողմերը անհայտ են, թվում է, որ ընկած

պետք է լինի այժմյան Շուշիի, Սյունիի և Երասխի միջև, ոյ որ գրմելու է կ¹⁰

ժգ. Քոտակ կամ Կոտանք, իմարկե, եթե ստոյգ է առանձին օրինակներում ավելացված:

Այդ գավառներից շատերն ունեն տոմիմական անք մասնիկը: Խնչպես երեսում է անուններից, դրանք տրվել են գավառով բնույթանը համապատասխան շատ վաղ ժամանակներից լվեր, որպիսիք են Խաղբանք և Խաչյանք անունները, որոնց հիշատակվում են Ներսես Մեծի գահնամակում, Դ դարում, իսկ այնուհետև ԺԲ և ԺԳ դարերում պատմության մեջ փայլում են Խաղբակյան իշխանները և Խաչենցիք:

93. Այդ գավառների անուններն ու տրոհումը 12-ի կա 13-ի թերևս աղավաղվել են Աղվանից իշխանների և Բագրատունիների օրոք, տակավին մինչև Ժ և ԺՎ դարերը լավում է պահպանվում էին, այնուհետև Հայոց և Աղվանից թագավորությունների՝ Պարսկատանի կողմից գրավվելու ժամանակ գավառների և իշխանությունների նոր անուններ են լսվում, որնցից հնագույններն են Ռոսատակ և Զղակ գավառակները: Խճճե գետի հովտում, Ծառաքերդ աշխարհը կամ գավառը, որ գրավվում է Թարթառի ամբողջ հյուսիսը և մինչև այժմ պահու է իր անունն ու գավառի պատիվը Չլարերում: այն պատմիչների երկերում հիշվում է Է-ից մինչև ԺԲ դարը: Երկրորդը՝ Փառիսոս է, որը հայտնի է դառնում Ժ—ԺԲ դարերում: այդ ընկած է Ծառաքերդից հյուսիսի: Դրանք չնայած խառնվին են իրար, բայց պատմիչի կողմից որպես մեկ ամբողջություն չեն հիշատակվում: Երրորդը Խաչենն է, որը հայտորներին գերազանցեց ոչ միայն փայլուն ժամանակով, այն հնությամբ ու պատվով: Խաչենը, որ ընկած է Տրտու և Գարգար գետերի մի-

¹⁰ Բնագիրն այստեղ ընդհատվում է — ծան. քարզմանչի:

չն, իր անունն առնում է համանուն գետակից: Խաչենը մեջ փառի է համանուն ԺԳ դարում, երբ գրեթե Արցախ անունն է փոխվում և **Փոքր Սյունիք** է կոչվում: Գյխսավոր գավառների հետ միասին ԺԲ դարում հիշատակվում է և **Աղախը**, որը կարծեմ Գանձակ գավառի հարավային կողմում է: Մրանցից ավելի փոքր գավառներ են **Ամարաք** թղ դարում, որը կոչվում է սպանի անունով, գտնվում է Հարանդում, **Ծար** երկիրը, որն սկսվում է Սյունյաց Սողից և կազմում է հին Վայկունիքի մի մասը, **Ականան** և **Կարկառը**, որոնք հիշատակվում են ԺԳ դարում և գտնվում են Սյունյաց սահմաններում, Վայկունիքում և Բերդանորում: Դրանք փոքր իշխանություններ են, դրանց պետք է միացնել նաև Հանդարերդը և **Ռոտիառը**: Նույն դարում և ԺԳ-ի սկզբում արձանագրություններում նշվում են այլ բնակավայրեր (Վիճակը), ինչպես՝ Գլուխ, որը իմ կարծիքով Ծարի կողմում է, **Ծիխանց**, **Հասկարակ**, **Կալեր**, **Խորվագետ**, **Դվարանց**, որոնց տեղերը չգիտեմ: Դրանք իրար մոտիկ, մանր իշխանություններ են, սահմանակից նախապես հիշյալ Ականային և Ծարին: Իսկ Խաչենից հարավ (այն տրոհված էր երկու մասի՝ Վերին կամ Ներքին և Ստորին) հիշատակվում են **Թիզա** կամ **Թիզակ** երկիրը և **Վարանդան**. սրա անունը կա ու մնում է ինչպես ամբողջ գավառի, այնպես էլ Արցախի հարավային մասի համար: Այս բոլոր գավառներից և իշխանություններից միայն Խաչենի անունն ու պատիվն է հին ու հայկական, որն իր իշխանությամբ հարատեց և հասավ մինչև մոտ դարերը՝ փառավորվելով նաև քահանայական պատվով: Այնուհետեւ՝ Գանձասար, փոխադրելով Սողվանքի կաթողիկոսական պառողը՝ Արցախի սոուրբ կողմերը ամբողջությամբ Գանձասար կոչվեցին հայոց պատմության հետագա դարերի ընթացքում:

94. Իսկ երբ թուրանում է հայկական իշխանությունը, և ոժեղանում օտարների ձեռներեցությունը, նախ հոչակիում է

հին Առան անունը (հայտնի է, որ այն միշտ անտեսված էր) արևելյան թագավորների շրջանում, և մինչև վերջերս պարսից արքունիքում Արցախ աշխարհը այդ անունով է հանաչվում, որը կազմում էր ամբողջ նահանգի կամ Առան երկրի միջին մասը, Սյունիքից մինչև Կուր, որն այժմ **Ղարաբաղ** է կոչվում՝ անտառների, ագարակների, ազգիների և նրանց ստվերների պատճառով: Այժմ այն ոուսական ինքնակալության իշխանության տակ է, կովկասյան բաժնի մեջ և մայրաքաղաքի անունով կոչվում է Ծուշի: Այդ արցախական մասը այժմյան Առան է կամ **Ղարաբաղը**, որն այժմ տրոհված է երկու գավառի՝ **Զըլաբերդի**՝ հյուսիսում և **Վարանդի**) հարավում. դրանք միշնադարյան գավառների անուններն են: Բայց երկրամասի միջին մասը՝ Խաչենը, կոչվում էր և ցարդ կոչվում է Գյուղիստան, որը գրավում է Արցախի հյուսիսարևելոյան մասը, այն է՝ Թարթառի աղբյուրների ավազանը: այժմ այն համարվում է Սյունյաց երկրի Զանգեզուր գավառի մի մասը: Մրանցից դուրս են մնում նահանգի հյուսիսային և արևելյան եզրերը, որոնք մտնում են Գանձակ և Ջիվանշիր գավառների մեջ. դրանք մենք Ուտիքի մեջ տեղադրեցինք:

Այսպիսով, հիշելով ամ, ինչ որ հին ժամանակներում իմացանք գավառների և իշխանությունների մասին, մեզ ցավ է պատճառում երկու-երեք գավառների և իշխանությունների նոր անունները չիմանալը, որի պատճառով էլ մեր աշխարհագրության մեջ Արցախը ստիպված տրոհում ենք ավելի փոքր և ավելի մեծ մասերի ու նրանց հետո ալիսնում: Եվ ինչքան որ մեզ ծանոթ է և մեր ձեռքի տակ է հին գավառների դասակարգութը, մեր աշխարհագրության մեջ, ըստ մեր կարողության, դնում ենք հին, միջին և նոր գավառներն ու բնակավայրերը:

Հերթականը	Միջին	Նոր	Բնակչություն
ա. Արդյոք բ. Բնակչություն գ. Վայրականություն	Տաճակը (*) Բնակչություն, Արդյոք (*) Ծար, Համարաբերություն	Այլում Ացրում (*) Զանգեզուր	Վայրականություն, Սար, Ականա, Համարաբերություն, Դաշնակություն, Պատիսու, Զավեն
դ. Արտական ուսուած	Արտականական	Չլաքնոր	Արտականական, Դաշնակություն, Արտական, Դաշնակություն, Պատիսու, Զավեն
է. Գուտի- Փառնու	Փառնու, Զավեն	Գյուղատան	Փառնու, Զավեն
զ. Մեծություններ	Խաչեն (վերին), Ծառաբերություն	Չլաքնոր	Գյուղատան, Զարպարեալ, Մեծություններ
է. Մեծիրանք	Խաչեն (ստորին), Ծառաբերություն	Գյուղատան, Չլաքնոր	Մեծիրանք, Խաչեն,
ը. Սրբու Հարանք	Անկառա, Խաչեն	Չլաքնոր, Շուշի	Կասպառ, Անկառա, Սակերանք
թ. Պարզվանք	Խաչեն	Չլաքնոր, Շուշի	Շուշ
ժ. Մոխանք Ժա. Հարդանք Ժր. Պիանք	Խաչեն (*)	Վարամուշ	Դիման (Տողամաս)
օ. Քուսակ	Դիման (Վարամուշ) (*)	Վարամուշ	Վարամուշ

ՎԱՅՐԱԿԱՆ ԳԱՎԱՐ

95. Արցախի երրորդ գավառը, Կողյունից և Բնակչությունիցու ուսուած բարեկ համարեցինք Գանձակ նահանգի մեջ նկա-

յագրել, Վայրականիքը է, որը պարզ կերպով առանձնացված է մյուս նասերից, որոնցից ամենի արևոտքը լինելով, երկու կողմից սահմանակից է Սյունիքին, արևոտքից՝ Սողք գավառին, որից անջատվում է արցախական Թարթառի և Գեղամա ծովի ավագանների բարձր լեռների անջրաւետով, հարավից՝ Հարանդույլ կամ այժմյան Զանգեզուրով, իսկ սահմանի եղից՝ Արցախի Ջաբերդ գավառով, հյուսիսից՝ Անդ Քունկոր լեռով, որտեղ վերջանում է Այրում գավառը: Երկիրը հարուստ է բարձրավանդակներով և լեռնածեղքերով, ջրարբի է, օժտված քնության զանազան գեղեցկություններով, քանի որ նաև ապարագությունները այդտեղով առանց հետաքրքրության չեն անցել:

Լեռներից ու բլուրներից բխում են շատ աղբյուրներ ու առվագներ, որոնք հավաքվում են երեք գետակների մեջ, որոնք ել արևելյան սահմանում միանալով իրար, կազմում են Թարթառ մեծ գետը: Միջին գետը հենց Թարթառն է, որը բխում է գավառի հարավարեւոյան ծայրից, Արցախի ամենահեռավոր մասից՝ Սարյալ-Սըռչալ լեռից և, իր մեջ առնելով մանր վտակներ, իջնում է դեպի հյուսիս ու թերվում դեպի արևելք: Դրանցից առաջինը կոչվում է Խաթի-սու, երկրորդը ձախ կողմից խառնվում է սրան, որն իջնում է հյուսիսից՝ Քունկորից և Սոսավի բարձունքից: Դրա անունը չի նշված, ես կարծում եմ, որ այն Ականա գետակն է, ինչպես որ ստորև կատեմ: Երրորդը կոչվում է Տողիսու-չայ, որը՝ բխելով Զանգեզուր լեռների թիկունքից, աջող իջնում է հարավից դեպի հյուսիս և խառնվում վերտափիշյալ գետակին: Երեք փոտակների միավորումից հետո Թարթառը հոտում է հարավից դեպի արևելք և, անցնելով Սիսական, Գուտի-Փառնու, Մեծ Կողմանք գավառների միջով, թերվում է դեպի հյուսիս կամ ձախ, հոտում Մեծիրանքի միջով դեպի հարավ կամ աջ և Գյուղատանի Մոլլա Խամալի ավանի մոտով դորս է գալիս Ջիվանշիր գավառը: Ուտիքի դաշտը՝ Սա Կուրի

ձախակողմյան վտակներից գրեթե ամենահզորն է և ամենամեծը՝ Արցախի և Ռուփի գետերի մեջ: Այն այդ կողմերի պատմությամբ մեջ մեր հախմեների կողմից անվանվել է Տրտու կամ Տրտուական գետ, իսկ պարսիկների կողմից՝ Թերթեր: Երկրամասի բնական պայմանների համաձայն՝ մեր հախմեները արևմրտյան կողմը կոչել են գի կամ գիհի ծաղի պուրակներ, արևմրտյան կողմը՝ Տուղթու գետակի մոտ՝ բաղանիքի տաք ջրեր, որոնց կանորադառնաք ստորև:

96. Այս գավառի անվան ծագման պատճառը, որը գովում է նաև Վայոնիք և Վայկոնիք, մեզ է հասցրել մեր վիպահայր Խորենացին: Նա նշում է նաև ժամանակը՝ Փրկչի ծննդից 40 տարով առաջ. երբ Տիգրանն ու Արտավազը կոչվում էին պահեստիների դեմ, «Վայկոն անունով մի ավազակ խոռվություն է բարձրացնում Հայաստանում և գրավում Ամուր լեռը, և այժմ այդ ավազակի անունով լեռը կոչվում է Վայկոնիք»¹¹, որի պատճառով արքան շտապեց վերադառնազ Հայաստան և երկիրն ազատել ավազակի ձեռքից, որը՝ Կովկասի այն կողմերից էր, թե՝ Բայց նախմեներից, հայտնի չէ: Ըստ երևույթին, նա երկար ժամանակ տիրել է այդ երկրամասին, և այն կոչվել է նրա անունով, իսկ առաջներում, ինչպես ցոյց է տախու պատմիչը, այդ լեռները, իրենց բնության համաձայն, կոչվել են Ամուր: Այդ բարը որիշեներն ել են համարում հաստուկ անոն, այն նոր անունով կոչելով, ինչպես, օրինակ, Անեցին ասում է: «Վայկոն ավազակի անունով լեռը կոչվում է Վայկոնիք»¹²: Այդ պատճառով խում է, որ Սյունիք մի այլ անվանի գալառ էլ կար՝ Վայոց ձոր կոչեցից և ոչ թե այդպես կոչվեց

¹¹ Սամսկ Խորենացի, Պատմության Հայոց, Տփոլս, 1913, էջ 129:

¹² Սամսկ Անեցի, Հասարամն ի գրոց պատճառոց, Վաղարշապատ, 1898, էջ 50:

այնտեղ Ստեփանոս Սյունեցի եպիսկոպոսից սպանելու պատճառով, ինչպես որ նահանգի պատմիչն է ասում¹³, որովհետև այդ անունը կա նաև մեր հնագործն նախմեների մոտ: Եվ այդ գավառի առանձին բաժանման պատճառով թ դարի Աղվանից պատմիչը¹⁴ այն կոչում է Վերին Վայկոնիք, որը 830 թ. նվաճեցին բաղանիկեցիք կամ բաղանակացիք, որոնք տասնինգ տարի ասպատակեցին Բերձորն ու շրջակա գավառները, և նրանց դուրս վոնեց քաջ Ապումուսն: Սա հիշատակվում է Բերձոր և Միսական գավառների միջև, հյուսիսից դեպի հարավ: Այդ բաղանիկեցիք, որոնք տասնմեկ տարի անց նորից են ասպատակում Միսականն ու Ամարասը, անտարակույս Արցախի և Գեղամա կողմերի բնակչներն են, և ըստ եղած կարծիքների, ինձ թվում է, որ ամուր գավառի, ալսինքն՝ հոչակված Բաղանիքի կողմերից են, որոնք հիշատակվում են այն ժամանակներից: Ինչ այնուհետև այն բաժանվում է ոչ շատ և բազմապիսի բնակավայրերի (Վիճակների), ըստ առաջադիմության՝ ավելի մեծ և ամուր շենքերի: Այսպես, արևմտյան կողմը կոչվում է Ծար, արևելյան ընդարձակ մասը՝ Հանդաբերդ, հյուսիսայինը, ըստ իս, Ականան է, և այդ բաժանումը կատարվում է Տրտուի վերոհիշյալ երեք վտակներին համապատասխան՝ անշրջետված լեռների բազուկներով:

ԱԿԱՆԱ, ԾԱՐ, ՀԱՆԴԱԲԵՐԴ

97. Խաչենի տերերի և իշխանների արձանագրություններում, որոնք պահպում են վանքերում, շատ տեղերում նշվում են ԺԳ—ԺԴ դարերի բնակավայրերի անունները: Եվ Ականան պետք է լինի Հանդաբերդի ու Գեղամա ծովի մոտերքը, որով

¹³ Կոմիտ., էջ 322:

¹⁴ Անը, էջ 340:

մասաշում են Սոդքի լուսային ու հարավային կողմերը, և Սոդքի գյուղերի մեջ հիշվում է Ականքը ԺԶ դարի սկզբին: Կիրակոս Պատմիչը¹⁵ ԺԳ դարի կեսին ասում է Սարթախ խանի մասին, որը դարձել էր Զալալ իշխան, որից խելք էին Ականք և Կարկառը: Թվուած է՝ սա պետք է լինի գավառի հյուսիսում, և ինչպես որ Զակամի աշխարհագրության մեջ հիշատակեցինք, պետք է լինի մինչև օրս հայտնի Կերկեր գյուղը կամ վտակը, որը գտնվում է գավառի հյուսիսում 20 մղոնից ոչ ավելի: Եվ այս ամենից ենթադրում եմ, որ այսուհետեւ, Թարթառի հյուսիսային վտակների հովհաններում, պետք է գտնվի և Ականք, որ ցայծի հեղինակներից ոչ մեկը չի հիշատակել, և արձանագրություններում կամ մի այլ տեղում չի հիշվում, ճրանում էլ՝ ոչ մի շենք: Իսկ թղթերում նշվում է միայն Լեվ-գագե բերդը վտակի եզրին, որը, թվուած է՝ այդ փոքր բնակավայրերի գլխավոր շենքն է եղել, իսկ թե այն ժամանակ՝ ինչպես է կոչվել և այժմ ինչպես է կոչվում, չգիտեմ:

Մրա երի մոտ, Զլաբերդ գավառի ծայրին է գտնվում Յանշախ՝ գյուղը: Մրանց մոտ էլ, իմ կարծիքով, գտնվում է Գլուխ կոչված փոքր բնակավայրը՝ Ականք կամ Ծարի մի մասը, քանի որ ինչ-որ հիշատակարանում Փոքր Սյունիքի տեր Գրիգորը 1312 թ. նշում է իր իշխանության հիշյալ երկրամասը. «Փոքր Սյունիքի, Հանդաբերդի, Ականք, Գեղամա ծովակի բարձր լուսները և Սոդքից մինչև Շաղվագ», նրան է միացնում նաև մասն «մեր գավառները, որոնց անուններն են՝ Սոք, Գլուխ, Բերդանը, Շոխանց» և այլն, և այն: Քանի որ Բերդանը ըստ համարեցինք Կուրակի վերնահովիտը, հարմար է այսուհետ՝ Ականքի մոտ կարծել և Գլուխը:

¹⁵ Կիրակոս Գամձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 858.

98. Ծար երկիրը գրավում է Ոսթիու գետի հովիտը կամ Տրտուի միջին մասը, սահմանակից է Սոդքին և երկուստեք պարագած է լեռներով. անկանած հարուստ է այդ վայրը: Վերոհիշյալ բնակավայրերի հետ սա որպես գավառակ չի հիշվում, այլ Սոդքի մի մասն է, իսկ ավանն էլ առանձին է հիշվում: Որ Սոդքը Սյունիքում է գտնվում, աշխարհագիր Վարդանն էլ է վկայում՝ սրանց կոչելով անվանակից: «Սոդքի գավառը Ծարի երկիրն է»¹⁶: Եվ մենք հարմար գտանք այս անունով կոչել ամբողջ երկիրը:

Ընդարձակ Ծար ավանը, որ գրքերում և արձանագրություններում գյուղ և գյուղաքաղաք է կոչվում, գտնվում է գավառի հարավային կողմում, այն վտակների միջև, որոնք Թարթառի միջին մասում են հոտում, հարուստ և արգավանդ մի վայրում, որը դարձել է անշուր և սակավամարդ մի վայր, և որը պետք է եղած լինի այդ կողմերի հին և գիսավոր շենը: Սուաշինը Գրիգոր Մագհատրոսն է տպիս գիրի փայտոյա եկեղեցու Ակարագիրը. «Ասում եմ քեզ, որ մեր սեփական աղվանական աշխարհում կար Ծար կոչված ավանը, և ես ինչ որ ասում եմ, կատակ չե. Վաղուց վրան անել է գեղեցկատես գիրին, որից պատրաստված քիչ սյուներ չենք տեսել կոչարանում, հաստ ու ուժեղ, երկար ու գեղեցիկ գերաններ. այն սուրբ Հակոբի վկայարանն է: Տաճարի ամբողջ գույքը կատարյալ է՝ տախտակները, խոյակները, սյուների պատվանդաններն ու գույները, դոները, սեմերը և հատակը ասում են, որ գիրի այդ մի ծառից են պատրաստված: Այդ գավառի այն տաճարում տեսել ենք նաև ընդարձակ սրաններ, միջանցքներ, որոնց չենք

¹⁶ Աշխարհացոյց Վարդանայ Վարդապետի, Բրտ. Հայկ Պերպետան, Փարիզ, 1960, էջ 12:

հանդիպելով ոչ մի տեղ, քացի այդ թագավորական քաղաքից»¹⁷: Աղվանքի մեջ է մտնում և Ծարի՝ այն ժամանակ Արցախը Աղվանքի տիրապետության տակ լինելով պատճառով, որին, ըստ արձանագրության վկայության, տիրում էին Խաչենի իշխանները ԺԳ—ԺԴ դարերում, ինչպես որ ասում է Գրիգորի և Դոփի որդի Հասանի մասին, որը լինելով այդ կողմերի «և բազմաթիվ այլ գավառների իշխանը, ամենից շատ սիրում էր Ծար գյուղը՝ քաջ հայրենիքն ու պարգևները, որոնք արյան գիճն են՝ տրված հայոց թագավորների կողմից»: Պետք է ասել, որ նա այն ոչ միայն սիրում էր, այլև գեղեցկացնում էր շինություններով՝ իրեն գործակից և եղբայր ունենալով Հովհաննես արքեպիսկոպոսին, որը Հաղպատի առաջնորդն էր և շատ շենքեր էր կառուցել այնտեղ:

99. Սա ըստ Թաղեի վանքի արձանագրությունների «շենց Գետամեջ սուրբ վանքը», որը նույն Ծարի վանքն է ավանդի հարավում՝ գեղեցիկ մեծ եկեղեցով, որը շատ հին է, և երատեղի ու շինության մասին վկայում է արձանագրությունը. «Ան ժամանակ, երբ թաթարները տիրել էին շատ երկրների, միան օվկիանոս մեծ ծովն ու Ստամբուլը, Պոնտոսից մինչև Եփրատ գետը տիրելով գոռոզարար, մեծ հարկեր էին պահանջում՝ նեղություն պատճառելով բոլորին, մեծերին ու փոքրերին մատնելով մահվան ու գերության: Տեր Հովհաննես Դոփիանց, խրոնիկ, տկար և նվաստ հոգի, այն ժամանակ, երբ մենք նեղության մեջ էինք, մեր նախարարերից մեզ հրաման հասավ գնամ տառչին հայրապետների աշռողը՝ հոչակիած Հաղպատ վանքը և դարձի բերել մեր հարազատ ավագ եղբայր, հոչակավոր քաջ զրավար Հասանի հայրենի և սեփական տունը, եկեղեցուն և քահանաներին սիրող նրա որդի Գրիգորին, բարեհա-

րայ իր տիկին Ասփային, որը Սյունիքի կողմերի իշխան, մեծ կոմի Տարսային դուստրն էր: Եվ մենք նայելով ձորակներին, որ այսուեղից, այսուեղից հոսում էին ջրեր, տեսանք որ նրանց միջև մի գեղեցիկ բլրակ կա, եւ հավանեցի, մտա անապատ ու սկսեցի կառուցել մի մատու: Եվ այդ մապակի համար եկավ գալաքի իշխան, մեր եղբայրորդի Գրիգորը, որն իշխում էր նաև շատ այլ կողմերի և կամեցազ կառուցել սուրբ Աստվածածինը, որպես միջնորդ մեզ և բոլոր քրիստոնյաների համար: Ես Տեր Հովհաննեսի շինության սկզբը դրեցի 2Ժ (1261) թվին»:

Իր դիրքի համաձայն էլ ստացել է Գետամեջ անունը, որտեղ վանքից առաջ եղել է վաղեմի մի շեն, քանի որ Գեղարքունի (Ծարի մուտքից մոտ 20 մղոն հեռու)՝ այդ կողմերի վրա իշխող Վանելվանքի արձանագրության մեջ Շապուհ Բագրատունին ասում է, որ 903 թ. վանքին է տրվում Գետամեջը այլ չորս գյուղերի հետ միասին: Արձանագրությունները միշտ այս անունով են հիշում վանքը և ոչ թե Ծարից: Օրինակ, Խոլթի կամ Թաղեի արձանագրություններում ասվում է Հովհաննեսի եղբայր Գարեգինի թոռ Սարգսի մասին, որին տրվել են շատ վանքեր «գեղեցիկ զանգակներ...» (և) Գետամիջում՝ Ծար գյուղաքաղաքում, Եկեղեցու շուրջը կան տոհմի իշխանների խաչազարդ գերեզմաններ, ինչպես որ ասվում է Խոլթի արձանագրությունում. «Գետամեջը մեր գեղեցմանատունն է, մեր պապերից մեզ մնացած», և 1430 թ. Սայսի թոռը՝ Վերոնիկյալ Սարգսի որդին տաճարի դուռը մի մեծ խաչակը միացվեմի վրա արձանագրում է. «Աստծու օգնությամբ ես՝ մեր ազգի մեծ իշխան, քաջ և հաղթող գրավար պարուն Շանչի որդի Սայսին, Փոքր Սյունիքի Ականի, Հաթերքի, Հանդարերի և Գեղամա ծովակից մինչև Շաղվանք տեղերի տերս, ՊՀԹ (1430) թ. Կանգնեցի մեր հայր Շանչի խաչը ովքեր որ երկոպագում են, թոռ՝ աղոթքների մեջ հիշեն»:

Այլ արձանագրություններ չեն հշում, և ոչ մի առաջնորդ

¹⁷ Գրիգոր Մագիստրոս, Թղթերը, Աղեքսանդրապոլ, 1910, էջ 221:

շի հիշվում: Եվ թվում է, որ երկար ժամանակ շեն չի մնացել րուվիետու ԺԵ դարի կեսին Խորի վանքի արձանագրություն և երուս իշխանները (պայազատները) վկայում են, որ այդ ժամանակ և դրանում, և Խաթրի «վանքերում մարդ չկար, որ առաջ կար և շեն էր պահում»։ Եվ տոմսը, որ այստեղ մինչ ութ սերունդ ցույց տրվեց, դրանից այն կողմէ չի հիշվում այս տեղ, այլ կրիչենք Խաչենում, նաև այլ իշխանների, որոնք Խաչենի շառավիղի ճուղերից են, որոնք տիրել են Արցախի արք Մբրյան և հարավային կողմերին։ Գյուղաքաղաքի անոնը հըս շակվեց, որը բնիկներից մեկը ԺԶ դարում կոչում է Փոքր Սյունիք, ինչպես և Խաչենը։

100. Հետագա դարերում Ծար երկրից և ավանից դուրս Կան անվանի շատ մարդիկ, ինչպես՝ Հովհաննես Վարդապետ ԺԶ դարում, որն ապրեց Թաղեի վանքում, մեռավ 1583-ին թաղվեց Սյունիքի Վասակաշենում։ Նրան անվանակից և ժամանակից Հովհաննես Վարդապետ Ծարեցի պատմիշը, որ իր ժամանակի անցքերը պատմում է մինչև ԺԶ դարի վերջ տարին, նրա պատմության մի մասը տպագրվել է Առաք պատմիչի Պատմության հետ, իսկ մնացած մասը մեզ անձնութ է։ Մատթեոս Սարկավագը՝ հայկական տպագրության հաս տառման համար քրոնաշամ վաստակավորներից մեկը, Ժ դարի կեսին, 1655 թ. գալով Եվրոպա և դեգերելով Վենետիկու ու Հռոմում, ձեռնարկում ու Ամստերդամում կառուցում տպարան, որը բարգավաճման հասցրին Ուկանյանները, որու հետև անժամանակ մեռնում է Մատթեոսը, 1660-ին։

1250 թ. Ծարում ակտում է գործել Դավիթ անունով և խարերա, մի ազանդակ մարդ, որը «չքավորներից և աղքատներից էր, պահում էր նրանց ջրաղացը ...և դրանով կերակրու իր կնօցն ու ոդիմներին...։ (Սա խարգիլով դկից)՝ սկսում քարոզել, թե Քրիստոսը երևաց իրեն և ասաց, որ ինքը պես

է փոխի աշխարհը և բժշկություն ամի։ Նրան միացան ուրիշները և սկսեցին տարածել նրա համբավը՝ նրան կոչելով Դավիթ միայնակյաց ու սքանչելագործ։ Եվ բռնությամբ խելով նրա տան ձիթահանքի գերանը՝ բարձր խաչ պատրաստեցին, տնկեցին եկեղեցու դռանը, մորթեցին զվարակ (արշառ) և նրա մսից, ուկորներից, խաչի տաշեղներից, ջրաղացի կորեկի հատից, որպես օրմնության նշխարք, տալիս էին բոլոր ուխտավորներին, որոնք գալիս էին զանազան կողմերից։ Նույն բանարկուն, որ հորդորեց նրան, դրեն ամբողջ գավառին՝ տղամարդկանց, կամանց, երեխաններին, երեցներին, ազատ մարդկանց, հիվանդներին, ցավագարներին այն համբավի համար գնալ նրա մոտ, առաջին ինքը կեղծավորելով, ոչ մեկին դեռաքրիստոնին չեր նմանեցնում։ Նա այսպես էր քարոզում։ Ո՞վ եմ ես, մեղավոր մի աղքատ, բայց Քրիստոսը ինձ հրամայել է քարոզել՝ երկուշարժի օրը պատ պահեցնք, հայի՛ոյանք | Մի տվեք, եկեք, համբուրեցնք ինձ, և քող ներվեն ձեր մեղքերը մինչև ձեր յոթերորդ սերունդը»։ Հատ տարբեր տեսակի հիվանդությունների՝ անում էր նաև այլ անմտություն ու խարեւություն, որոնցով «քողորի միտքը իր կողմն էր գրավում, և այնքան մարդ էր հավաքվում նրա մոտ ժողովի, որ մինչև անգամ տեղը չեր բավականացնում։ Եվ քանի որ ամսավան ժամանակն էր, մարդիկ, դուրս գալով դաշտերն ու ասրերը, գիշերը այնտեղ էին մնում և կատարում | Էին զանազան չարիքներ..., և շատերը գնում էին ընծաներով, ոսկով, արծաթով, զվարակով, ոչխարով..., այլ երեցներ եկան և միացան նրանց՝ հարստության տիրանալու նպատակով։ Մարդիկ ծառայում էին նրան, լվանում էին նրա ուղերը և ջուրը շաղ տալիս իրենց ու ժողովրդի վրա..., որը լսելով Վանական մեծ Վարդապետը, նրա աշակերտ, այդ դեպքերը պատմող Կիրակոսը և ուրիշներ, զգուշության ու կշտամբանքի գիր գրեցին, իսկ Տեր Գրիգորիս եպի-

կոպուր¹⁸ Դադիվանքի առաջնորդը, եկավ «շատ քահանաների հետ այն գյուղը, քանի որ այն նրանց թեմի մեջ էր մտնում, խաչով, ավետարաններով և, զիշերային պաշտամունք կատարելով, խարված մարդուն կանգնեցրին մեջտեղում, որպեսզի թերևս նրա միջից դուրս ելի՛ պիծ ոգին: Եվ երբ նրան հարցում էին, թե ինչ է տեսնում, ասում էր, որ երբ բերամբխիվայրը ընկնում է երկրի վրա, երկրից [աստված] իրեն է երևում և խոսում իր հետ: Ապա եպիսկոպոսն ու երեցները վերցնելով խաչը, որը տվել էր խարերան, կամենում էին ջարդել: Շարժվեց ամբողջ բազմությունը և սրերով ու դագանակներով կամենում էր սպանել նրանց, իսկ նրանք, դուրս գալով ամբոխի միջից, անձքներով խիստ նզովում էին հանդճողներին: Նրանցից ոմանք զղացին, գնացին և աղաչեցին եպիսկոպոսին՝ արձակել իրենց անձքի կապանքներից: Եվ այն մարդուն տվեցին նրանց ձեռքը: Եվ երբ տանում էին նրան, հանդիպեցին գառնեցիք, որոնք գալիս էին մեծ դռնից, այն մարդը նրանց աղաչեց, որպեսզի նրանք իրեն ազատեն եպիսկոպոսի ձեռքից, քանի որ իրեն գառնեցիք էր համարում և նրանց ազգակից: Նա ծողովրդի առաջ ասում էր, թե ինքը Արշակունիներից է, հետևաբար իր որդիներից մեկը պետք է լինի թագավոր, իսկ մյուսը՝ կաթողիկոս, և նրանց վրա պետք է կատարել սուրբ Սահմանի տեսլիքը: Այսուհետև եպիսկոպոսը այն մարդուն տվեց նրանց և երդում պահանջեց, որպեսզի նա այլևս չմոլորեցնի մարդկանց, ահա այսպես հազիվ վերացավ չարը»¹⁸:

101. Մարի հարավում նշվում է միայն Միակի գյուղը, որը պետք է լինի մենաստանի մոտ, և նրա անունով էլ պետք է կոչվի Խոդիսու գետակը, իսկ հյուսիսում, գետի ձախ կողմում՝ Գյունեյ-Բեյի արևմտյան կողմում, Քեղորքն է: Նրա հյուսի-

սային կողմում Քելվաճիրն (¹⁹) է, որից հյուսիս՝ Սերֆինասը, սրանից արևելք, գետի աջ կողմում՝ Զիրքինը, որունց մասին ոչ մի տեղ չի ավանդված: Ինձ թվում է՝ այդ տարածքում պետք է լինի հին Հերերկս գյուղը, որը է դարի սկզբին Գեղամա երկրից եկավ ուն ճգնավոր Հովսեսիք, ծերունի եպիսկոպոսու Միհրի օրինությամբ եկեղեցի շինեց և այսուղ տեղավորեց սուրբ Ստեփանոսի, Գևորգի, գորավար Անդրեյի նշանարքները, որոնք Տանձիրի ճգնավոր Մխիթարը բերեց Երուսաղեմից ու Տորոսից: Դրանց վրա Հովսեսիք ավելացրեց նաև Հովհաննես Սկրտչի նշանարքները, որոնք բերել էր Գեղարքունիքի Պուհ վանքից: Եվ վկայարանը, ըստ Աղվանքի պատմիչի տեղեկությունների¹⁹, շինեցին ուն Փոքրիկ անունով հյուսնը և նրա որդի Հովհաննեսը:

102. Հանդարերդում, որն ընկած է Տուղխո գետակի ընդարձակ հովտում, հարավարևմտյան կողմերում և աղբյուրների մոտ, նշվում են Պաշտիպելի և Շեքերեմ գյուղերը, իսկ հարավարևելյան կողմում, հարավից դեպի հյուսիս գնացող հոսանքների մոտ՝ Գալապունը, Իրզան կամ Իրծան, աշից՝ Հիրլիխչանը, ձախից, այսինքն՝ արևմուտքից՝ Ասերիխը, Քյապեպաշին, Չայքենդը, Հաճիստմլուն: Նրանց մոտ են գտնվում տաք ջրերի անվանի բաղանիքները, որոնք նշում է Ապիքերմ (Չերմաջրեր) անունով պարսկի ուն աշխարհագիր. Դրանց տեղը նշում է Կիրակուը Դավիթ խարերայի պատմության մեջ, երբ Մարի մասին ասում է, թե այն պետք է լինի «Հանդարերդի մոտ, որտեղ Զերմուկն է»²⁰: Թ դարի հնագույն պատմիչը ևս նշում է նոյնը և նրա մոտ էլ՝ Հանդուն, որը Վայկունիքում է, մեկ գույն էլ կա այս անվանք, քանի որ Աստրենսեհի՝ Սահլ Սյունի Հայ-

¹⁸ Հմմտ., Կղմկ., էջ 280—282:

¹⁹ Կիրակոս Գաճակեցի, էջ 321—322:

կազմի որդու՝ Աղվանից հարստության ժառանգ Ապրամիկի հետ փեսայանալու մասին ասում է. «շինում է Հանողութերոց և իր ապարանքը, Վայկունիք կոչված գյուղում, որտեղ գրտելը ուն արքունական բաղանիքները»²¹: 900 տարի հետո Վայկունի ավագակի դաստակերությունը կամ գամբը փոխելով Սյունի-Աղվանիքի իշխանության նոր աթոռով՝ նա երկար ժամանակ չկարողացավ վայելել խաղաղության մեջ, քանի որ Բույան այլ իշխանազուների հետ միասին նրան էլ գերի տարավ Սամանա, որտեղից շատ տարիներ անց նա վերադարձավ: Երկրամասի պայազառները մինչև Ժե դարի կեսը, ինչպես ցուց տրք վեց Սայտինի արձանագրության մեջ, կոչվում են նաև Հանդարերի տերեր: 1271 թ. Գանձասարի արձանագրության մեջ գրում է նաև Հանդարերիցի ուն Սաման՝ նվեր տալով վաճառի իդ կին Մահանի հիշատակին: Այժմ այդ բերդի տեղը չի նշվում, բայց ես կարծում եմ, որ այն պետք է լինի Զայշենի մոտ, այսինքն՝ Վայկունիք գյուղը:

ԲԵՐՉՈՐ, ԶԱՎԵ, ՔՈՒՍՏԻ-ՓԱՌՆԵՍ, ՓԱՌԻՍՈՍ ԳԱՎԱՐՆԵՐԸ, ԶԵՎԱ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԸ (ՎԻՃԱԿ)

103. Կուրանի ձորահովտի արևմտյան կողմը՝ Կուրակի պատսպարանը, որը կազմում է Մովալ լեռան արևելյան կողմը կամ Այրում և Չլարերդ գավառների անջրակետը, իմ կարծիքով, հին Բերդաճոր գավառն է, թեև բազմից ասացինք, որ Այրումի մեջ է մտնում, բայց չենք կարծում, թե նա ամբողջովին ամփոփվում է նրանում, քանի որ Արցախի հին ոչ մի այլ

գավառի մեջ հնարավոր չկ այն տեղադրել, քան Բերդաճորի, որի անունն էլ պետք է բխեցնել տեղի բնությունից, բազմաթիվ ամրոցների ու խոր ձորերի բարափների առկայությունից, բայց աշխարհագրի²² շատ օրինակներում և պատմիչների մոտ Բերձոր է անվանված, որն այլ իմաստ է տալիս՝ արգավանդություն: Սակայն կարծում եմ, որ այն հնչյունական կամ բարբառային աղավաղման արդյունք է:

Ըստ Խորենացու, այն պետք է լինի Վայկունիքի մոտ, նրան կից, որը Աղվանիք աշխարհագրության մեջ ներկայացվում է ավելի երկար ձևով: Այդ նույն բանը հաստատում է նաև Աղվանիքի Պատմիչը՝ այն դասելով բաղանիկեցիների կողմից նվաճված գավառների շարքը. «Վերին Վայկունիքը, Բերձորը, Միսականը և այլն»²³: Սրանք գավառների նվաճումից առաջ, 830-ին ասպատակելով «սրերով ու նիզակներով կրտորեցին Բերդոր գավառի ավանները՝ Ուտեղը, Կառնակաշը, Հակարին, Տափարը»: Այդ պատճառով Ստեփանոս Արլասարը բերեց Բարձ բռնակալին և կոտորեց նրանց, բայց իրեն էլ դավեցին: Սակայն դրանց անունները կամ տեղը ինձ ծանոթ չեն:

104. Երկրամասի երի կողմում հշանակված է մի փոքր գավառ, որը հնում կրում էր Զավե անունը: Այն Խորենացին չի հիշատակում, այլ տեղադրում է Աղվանքում, միացնելով Հայաստանից, Ուտիքից, Արցախից գավաճ բան կամ բանշորս գավառներին. «Ծիկաշեն Գարդման, Կողյօ, Զավե, Քուատի-Փառնես և այլն»²⁴, որը պատմության մեջ ոչ մի անգամ չի հիշատակվում, այլ մինչև այժմ հայտնի է Զեյվա անունով և պետք է իման նույն կողմում, Ղարա-չայ կամ Կուրան գետի մոտ: Այն

²¹ Կղթակ., էջ 340:

²² Հման., Մ. Խորենացի, Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1843, էջ 800:

²³ Կղթակ., էջ 327:

²⁴ Մ. Խորենացի, Աշխարհացոյց:

հանգամանքը, որ այժմ էլ այդ գավառը ընկած է նեղ շերտով, ինչպես հնում, վկայում է նրա՝ Քուստի-Փառնես մեծ գավառի մի մասը լինելու մասին: Այժմ պետք է գրավի հիշյալ գետերի հովիտը, որը և հաստատվում է պատմիչների կողմից: այն դրվում է նոյն գավառներին կից: Այսպես, օրինակ, այդ բանը հաստատվում է վերոհիշյալ աշխարհագրի և Աղվանքի պատմիչի կողմից²⁵: Նա Սահմակ Անադայի մասին ասում է, որ Թ դարում նա տիրել է Գարդման և Քուստի-Փառնես գավառներին, քանի որ այն ժամանակ Գանձակը ամուր և անվանի պետություն չէր, և ընդարձակ Գարդման գավառը իր տիրապետության տակ էր առել նաև այժմյան Գանձակի գավառը, որին հարավից սահմանակից է Քուստի-Փառնեսը, արևմուտքից՝ Մեծ Կողմանքը: Եվ «Միսայել եպիսկոպոսը Մեծ Կողմանքի և Քուստի-Փառնես նահանգի», այսինքն՝ այդ երկու գավառների, որպես մեկ ամբողջության, եպիսկոպոսն է: Է դարում այդ տեղանունը նշված կա այդ տարածության և մեծ իշխանության մեջ:

105. Այս գավառը առավելապես ծաղկում ու հզորանում է Ժ դարում, Էլ ավելի հոչակվելով ԺԴ դարում, քայլ տակավին ոչ թե Քուստի-Փառնես, այլ Փառիսու անունով: Անկախ անունների նմանությունից կամ տարբերությունից, պատմական հշանմերից պետք է ենթարել, որ այն միևնույն գավառն է: Քանի որ Վարդան Պատմիչն ասում է, թե Մամ տիկինը եկել է Փառիսու իշխան Գրիգորի մոտ և նրանից խել Շամքորի գավառը²⁶, որն իր տեղում հիշեցինք: Դրամից էլ հայտնի է դառնում, որ այն Փառիսու մի մասն էր կամ էլ նրան կից

էր: Միսիթար Գոշն անում է, որ Գանձակի մեծ երկրաշարժի ժամանակ շարժվում են շատ տեղեր «Փառիսու և Խաչենի գավառներում»²⁷, որից պետք է ենթադրել, որ Փառիսուը ընկած էր Գանձակի և Խաչենի միջև: Ասոդիկը Գագիկ Ա.-ի մասին ասում է, որ նա տիրել էր «Փառիսու, Խաչենի, Վայոց ձորի սահմաններից սկսած»²⁸, որն սկիզբ է առնում արևմուտքից: Վայոլունիքից և, ձգվելով Խաչենին զուգահեռ, հասնում է երկրամասի սահմաններ: Եվ նոյն ինքը այլ տեղերում²⁹ ասում է երկրամասի թագավորների վերացման մասին՝ Գագիկի (որը տիրել էր այդ վայրերի սահմանամերձ շրջաններին) և Գանձակի տիրակալի Փատղունի մասին, որոնք կովելով միմյանց դեմ, մեկը մյուսից խլում էր երկրամասը: Դա ևս ապացուցում է, որ այդ երկրամասն ընկած էր այդ երկուսի իշխանությունների միջև: Փառիսու այդ թագավորները նոյն Աղվանքի թագավորներն են՝ Սյունյաց ազգականները, որոնք ժ դարի կեսին կրկին փայլեցին արքայական փառքով: Իրենց անվանը նոր փառք ավելացրին Սենեքերիմ և Գրիգոր եղբայրները, որոնք մահացան 1003-ին «և նրանց երկրամասը կրվով իրար միջև բաժանեցին Հայոց Գագիկ արքան և Գանձակի ամիրա Փատղունը», որը, ըստ Վարդանի, բռնեց Փիլիպեին՝ իր քարերար Գրիգորի որորն, հոր մահից հետո սպանեց նրան և այդպիսով տիրեց երկրին³⁰: Սակայն նոյն ցեղից կրկին բողոքոցեց իշխանների և երկրին: Սակայն նոյն ցեղից կրկին բողոքոցեց իշխանների և երկրին³¹: Սակայն նոյն ցեղից կրկին բողոքոցեց իշխանների և երկրին³²: Սակայն նոյն ցեղից կրկին բողոքոցեց իշխանների և երկրին³³: Սակայն նոյն ցեղից կրկին բողոքոցեց իշխանների և երկրին³⁴: Սակայն նոյն ցեղից կրկին բողոքոցեց իշխանների և երկրին³⁵: Սակայն նոյն ցեղից կրկին բողոքոցեց իշխանների և երկրին³⁶:

²⁵ Աղմակ. Ղ. Հ., Հայաստանում, Վեճնտիկ, 1901, էջ 881:

²⁶ Ստեփանոս Տարօնեցի, Պատմութիւն տիեզերական, Պետերբուրգ, 1885, էջ 256:

²⁷ Անդ, էջ 283:

²⁸ Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն, էջ 100:

ապացուցվում է, որ այլ էին Փառհսոսի հարստության թագավորները, և այլ՝ Սյունյաց Բաղա հարստությանը, թեև նրանք խնամիներ էին և սերում էին Առանյան նույն ցեղից: Եվ երբ նրանք նահանջեցին Խաչեն, Փառհսոսը Գանձակի տերերի հշիանության տակ ընկալ և ԺԱ—ԺԲ դարերում այն հիշվում է որպես այդ նահանգի մի մեծ մասը: Այնուեղից դուրս եկան հոյակապ մարդիկ՝ Աղվանիքի մի քանի կաթողիկոսներ և տաղանդավոր Հովհաննես Մարկարավագ Վարդապետը:

Վրաց պատմիշը ավելի վաղ, այն է՝ մեր Արտաշես Արշակունի արքայի օրոք, հիշատակում է Փառհսոսի դուռը, որից դուրս եկան, ասում է, վրացիները և կովկասյան ասպատակները ու Վանանդը, Բասենը, Նախիջևանը ավերելուց հետո, անմիջապես անցնելով Կուր գետը, գնացին Կամբեց³¹: Բայց ես չգիտեմ, թե ինչ տեղի է համապատասխանում այս դուռը: Այդ հին գավառները կամ Կուրաճի հովտում գտնվող մի մասը այժմ գտնվում են Չրբերդ մեծ գավառի հյուսիսային կողմում և համարվում են առանձին բնակավայրեր (վիճակ), օտար լեզվով Իկիրմիտեօրք (քանչորս): «Երանում նույնքան գյուղ լինելու պատճառով», դրանց թվում են նաև Զեյվան կամ Զեյվան և մեզ ծանոթ հին ու նոր նշանավոր շատ տեղեր:

106. Աշխարհացուցում Մովի արևելյան ստորոտներում նշվում է նոր Պողանք մենաստանը, որը, չգիտեմ, կոչում են Ասհատակված հավատացյալ Թաթարի անունով, թէ՝ մի այլ կապակցությանք, կամ էլ գուցե աղավաղված է այդ անունը: Նրա մոտ, լնուների առորոտներում, Կուրակի վտակների մոտ են գտնվում Պողոսքը, Մոնաշիտը, Էրգեն և այլն, որոնք, թվում է, քանչորսից են, որոնց մի մասը ավերակ է ու անմարդաբնակ: Դրանք գոյություն են ունեցել անցյալ դարի վերջին և դարին

սկզբին, որոնց տիրում էին հայկական առանձին իշխաններ (մեղիբներ), և ցարդ հայրածի է Փրիդոնյանների անվանի տունը:

Սրանց մոտ, ավելի հեռու լեռներում, Կուրակի և Կուրանի անջրաբետներում է գտնվում Բերիս գյուղը, որ, կարծես, Փառհսուսի բուն տեղում է, որի անունով էլ այդ կողմերում ասկում է այժմ անայի քաղաքի տեղը: Հետի մոտ այս անունով քաղաք կամ ավան չի հիշատակվում, նպատակահարմար է այն կարծել գաղտայի անունից և այդտեղից էլ՝ Մարկարավը: Բայց նրանք Ժ դարից հիշում են Փառհսոսի վանքը, որի կործանման ժամանակ առաջնորդն էր Պետրոս Վարդապետը: Նա ընտրվեց Աղվանիքի կաթողիկոս և տասներկու տարի անց «Քրածարվեց արոնից, և նրան հաջորդեց Փառհսոսի վանական տեր Մովսեսը»³²: Եվ մինչև օրս այն ճգնավորների ամայի մենաստանն է:

Ենթասից հյուսիս է գտնվում Ռեյյադը, արևելքում, Կուրանի ձախ ափին՝ Ղարաշինար մեծ գյուղը (Ան Սոսի), աջից՝ Ղարա-յաքան, Բերիսի հարավ-արևմուտքում, նոյն Կուրանի մոտ՝ Ազճա-քենք երկու գյուղերը, որոնց մոտ է գտնվում Մանասրեկ ավանը, հյուսիս-արևելքում, Չրբերդի ու Ծևաճշիրի սահմանամիջում՝ Զեյվան կամ Զեյվալը: Այն ընկած է Կուրանի աշակողմյան մի վտակի մոտ, մի արգավանդ վայրում, որը իր անունով էլ կոչվում է, և դրանից էլ ծագում է գավառի Զավե հին անունը:

Աշխարհացուցում այսքան բան է նշված Փառհսոսի հըռչակավոր գավառի մասին, որի փառքն ու անունը ավելի հին են, քան նախորդ նշվածները:

107. Այս բնակավայրի հյուսիսային կողմում, Կուրակ գետի մոտ պետք է փնտրել Զարդանի դաշտակի տեղը, որտեղ Զահատակվեց Ս. Եղիշե առաքյալը Գիսից գալու ճանապար-

³¹ Զուանետք, Համառու պատմութիւն Վրաց, Վենետիկ, 1884, էջ 82:

ჩჩნ. «ئىجىامىتى կուاپاچىنەرەن զىرىارىانى ىتەنەپىم նահىاتاڭىلەن, և ჩىمعىنى ىلى չى, թە ուم կېلىمەن կاپاتارىقىسى (նահىاتاڭىلىرى) գործը: Եվ այنىتەن, մահىاتاپاتىنەرەن փոսի մեջ ընկավ նրա պاتىڭىلاկىن նշىماრىپ և ծածկىقى այն ىتەنەپىم, որը երկար ժամանակ Հոմենք է կىچىپوتىم³³: Հայىتمۇپىرە գەرەب ասում է, որ ոչ թە նշىماրىپնەرەن, այլ ჩەنگ ինەر՝ սپىرىپ իր մի աշاكەرتىپ ჩەن միասىن «ընկاվ մի շատ խոր և թուىلماپىرەنەن փոսի մեջ՝ մارمۇنلىق շատ այլ չاراۋاقىرەنەرەن ჩەن»: Նշىماրىپնەرەن մասىن ասում են, թە դەنە ჩىمعىنى են եղել Վաշագանի Ժամանاكىنەرەن, իսկ ရىپ Պատմىزի «շատ ժամանակ անց ասىپ վածակەلى մարمۇنلىق ىتەنەپ է երկում, և մի խումբ գەلەن է փոսի մոտ ու այنىتەن ىتەنەپ իڑاپ վրա կىچىپاծ շատ ու կىپرەنەر: Նրանք առհىاتاپەر տاپاراկىپىتەنەن, բայց դەنە կىچىپەنەرը աղոթرەنەرەن ရىكىنەن այն: Եվ առاپۇتىچىن մեծ երկىتەۋاپىر եղاپ, և այنىتەن եղوղىنەرը ընկاون գەتنەنەن: Անապەن բարձրادىغا ու մەنەن քაմى և անسۇپىر մարمۇنلىق ու կىپرەنەر սەپتەنگ ամրەنەن դەستەن մեկ, իսկ ىتەنەپ մەنەن միայն առարջىلە նշىماրىپնەرը: Ուىنەلەن գەپىتەن մەندահىارپىان ու Սىنەپەنەن քահىانى ჩაփىتەكىن նրա միայն գەپىتەن, աճاپاپەنەن նەنەن իر երىۋاپىن ու ჩەنەپادىپ: Եرر բազىپىرەن ընկاվ նրա ետىنەن, մەۋامىد մառاھىتىپ փայىلاتاپىتىنەرەن մىشىج անցىلەنلىق, սاپىلاپىتەنەن նرەن, ու ու վەرەۋاپارەن ჩاپاپىتەنەن: Տەنەلەرۇپ ჩայىتەنەن սپىر Եئىچىزىج նշىماրىپնەرը տاپارا, տەنەلەپىرەنەن Ուىنەلەن ավا- ծու, ու ու դەنە դەنە նرەن գەپىتەن սپىر քահىانى Սىنەپەنەن անەنەن: Այنىتەن այنىتەن իچىزىج տەنەلەپىتەنەن նەرس-Միჩى սپىر վաىنք (Ուىن), որն այժմ կىچىپوت է Զەقىزىلە, որը նույն ჩەن Եئىچىزىج նەنەن առարջىلە է ի փառ ամەنակىل տەن Աստۇپ:

Երկար ժամանակ անցىلەپىر ჩەن բարեպاچىن Վաշագանը Ե- ղىچىزىج նահىاتاڭىلىرىپىر փոսի վրա ჩიتىچىزىج կاپادոկىپە: Եվ արքاچى սەنەنەپاپىلە, առանձնանպۇق այنىتەن, իր կىچى- ەن վեր տېڭىقى այդ ჩىتىچىزىج վրا»³⁴:

108. Այդ փոսի ىتەنەپ, այն է՝ Հոմենք կամ Աղىۋانەن իچىر Վիրاپը այժմ չի ჩىچىپوت, բայց Ուىنەلەن ու Զەقىزىلە ჩայىت- ەن: Առաջին Հոپەنە է կىچىپوت, որը գەتنەپوت է արلىكپىت- ەپوت, Զեقىزىج ոչ շատ ჩەن: Այն Ուىنەلە է, որը պաჩىل է ჩին անپىل և ոչ թە այն ծագում է ჩىتىچ եկ ձانىج, ինչەن կاپرۇپىم են տەنەجىنەرەن, որاڭى թە այنىتەن գەڭىزىرۇق ჩىتىچ ըەنەپەن է Վաշագան արքان: Ինչەن որ անհىاجىن են սەرە նահىاتاڭىلى- ရەن ჩىمەنەنەن ըەنەر, նույնەن և անհىاجىن է նշىماրىپ առا- չىل գەپىتى ժամանاكىل: Թەپىن է՝ Վաշագանի ժամանակ կա- մىرەن ჩىتىچ այنىتەن կاپուىغۇپ է Գەپەپەنք, այىنەن գەپ Գەپەپەن վաىنք: Գەپەپەن եղեل է Վաշագանի օրոք, իنչ-որ մەنەن կاپرۇپىن՝ 489 թ. և սەپەنەن 29-ին՝ ရىپ Հայىتمۇپىرەن: Սաپىم են Գەپەپەن է կىچىپوت այն գەپىتەن, ու ու Վաշագանի ժա- մանակ ჩայىتەنەن նشىماրىپնەرը. դە ჩىتىچ է նաև Գەپەپەن վաىنք վաىنەن چىزىج Եئىچىزىج կاپرەنەن կەنەن ժەنەنەن Սەرە Աղىۋانەن արەنەن սա վەرەپەنەن Պոپանەن վաىنք չ:

Հոپەنە մինչ օրս կاپادոկىن մەنەن 1279 թ. կاپուى- ۋاپ մի եկەنەن և 1284 թ. կاپուىغۇپ ժամատپىلەن, ինչەن որ ցىچ են տاڭىن արڈا անգەرەنەرەن: Մەنەن գەپ է. «Զەق (1279) թەپىن, տەن Սىنەپەنەن քահىانىچىپ օրոք. այս ե- կەنەن կاپուىغۇپ տەن Հۆفەنەنەن իر ծնողىنەرەن, եղەۋە- ىرەن ჩىتىچ բ ჩىنەن Քەرىسەپپەن:» Մەنەن գەپ է. «214 (1284) թەپىن, աշىماپەنەن Սպաղա խան տەنەپىر յان, տەن Սىنەپەنەن ჩىتىچ տەنەپىر յان և Սەرە Միچى, Գە- پەنەن իچىزىج նەنەن անىچىپ ժամանىپەن ամەنակىل, են՝ տەن Հۆفەنەنەن,

³³ Աղىۋان., էջ 10—11:

³⁴ Աղى., էջ 11—12:

շինեցի գավիթը՝ ի միշտառակ ինձ, իմ ծնողների և եղբայրների»: Եկեղեցու շուրջը կան տոհմիկ մարդկանց գերեզմաններ, որոնց թվում նաև Շենքար իշխաննենը, նրա մոտ է՝ վերջին ժամանակներս նշանավոր մարդու՝ Մելիք Աղամի քարաշեն ապարանքը: Եկեղեցու սահմանում կան նաև բազում այլ շենքեր:

109. Գտավանքից պակաս չեն ներս Միիրի վանքը, որը կոչվում է Ներամիհրական միաբանություն (ոխտ), ուր Վաշագանը տեղափոխեց սրբի նշխարքները, որի հետևանքով էլ նրա անոնքը ընդհանրապես Ս. Եղիշեն է կոչվում: Ինձ թվում է՝ Ներս Միիր իշխանը վանքը կառուցողն է, և յերևան երկար ժամանակ վերակացուներ նշանակվեցին նրա ցեղից այդ տեղի համար: Այդ է պատճառը, որ նրանք կոչվում են վանքի վանահայրեր, ինչպես, օրինակ, սրբազն Քշիկը՝ Եղիշի կաթողիկոսի օրոք, Ը դարի Կեսին, Գտավանքի վանահայրը և ուրիշներ: Այն մասին մեզ քաջ հայտնի են դարձնում Աղվանքի կաթողիկոս Միմեռվնի այն կանոնները, որոնք սահմանեց Եղիշան, ըստ որի «Չատերից տրտումն եմ լսում, թե շատ տեղերում եկեղեցիներին վանականությամբ հանդերձ զինվոր մարդիկ են տիրում, որոնք իրենց չար գործերի պատճառով արժանի չեն եկեղեցի մտնելու, ուր մնաց եկեղեցական հասուրն ու հացը ուտելու: Այդ մասին էլ Ներս Միիրի վանահայր սրբազն Քշիկը գրել է, թե աղվանից իշխան Վարազ Տրդատը մի փոքրիկ գյուղակ է տվել սուրբ Խաչին՝ սպասավորելու իր հոգու փրկության համար, իսկ այժմ Փուսան-Վեհ անունով հեծյալը, անառակ կյանք վարելով, գրածը մնչտեղ է բերում, թե Աղվանքի իշխանը իրեն է տվել այդ եկեղեցին վանականությամբ, որպեսզի ինքը հոգ տանի...: Եղ թող Փուսան-Վեհը չտիրի այդ եկեղեցուն՝ ըստ սուրբ Բոգոյ Բրամանի»³⁵: Եղիշան կաթողիկոսը ծողովի կանոնների այս պատ-

ժենը տվել էր Քշիկին՝ պահելու, ինչը և նա կատարեց:

Ծառ հին է վանքի Զրվածիկ անունը, որով և մինչև օրս կոչվում է: Այն գտնվում է նույն Հոռիկի արևմտյան կողմում, դժվարանցանելի ձորամիջում, որի պատճառով էլ անապատ է կոչվում: Այդ վանքում, ավլում է մի միշտառակարանում, գլուխվել է Տիրամոր վերափոխման պատմությունը, որը Քերթողահայրը և Մանդակունին հրատարակեցին: Պահպանվել են ԺԳ դարում կառուցված շենքերը: Եկեղեցին փոքր է և կառուցված է կանոնավոր ձևով, անմշակ մեծ քարերով Վաշագանի դաստակերտի միմքի վրա հետևյալ արձանագրությամբ. «ՈՂԴ (1245) թվին ես՝ սուրբ միաբանության Անրոր սարկավագն, նախակին հիմքի վրա շինեցի սուրբ Առաքյալ վանքը. ձեր աղոթքների մեջ հիշեցե՛ք»: Գավիթը ևս անշուր ձևով է շինված, 1264-ին, ինչպես վկայակոչում է արձանագրությունը. «ՃԺԴ (1264) թվին ես՝ Խաչատորս, աստծո կամքով շինեցի այս ժամատունը, առաջնորդությամբ տեր Միմեռվնի. աղաշում եմ՝ հիշեցե՛ք հանուն Քրիստոսի»: Անրորին և Խաչատորին օգնել են և ուրիշները, ինչպես որ գրում են. «Մենք՝ Առաքել վարդապետ և Զահան իշխանի որդի Թեոդորոս, Աստծո օգնությամբ կառուցեցինք այս եկեղեցին և ժամատունը՝ ի միշտառակ մեզ և մեր ծնողների»:

Կան և այլ համառոտ արձանագրություններ, ինչպես՝

Ա. «Ես՝ Գրիգորս, Աստծո կամքով շինեցի Ռոտայտ Եկեղեցին, ավետարան գնեցի և Քերթ հողամասը նվիրեցի սուրբ միաբանությանը: Առաջնորդ տեր Միմեռվնը և միաբանները Համբարձման տոնի ժամանակ երկու ժամ պատորագ արեցին»:

Բ. «Ես՝ Անրովք քահանաս, Աստծո կամքով երեք գիրք տվեցի սուրբ ովստին: Առաջնորդ տեր Միմեռվնը և միաբանները Բարսեղի տոնի առթիվ պատարագ կատարեցին»:

³⁵ ԱՅԴ., Էջ 309:

Գ. «Ես՝ Դավիթը և իմ ամուսինը միաբանեցինք սուրբ ուխտի հետ և խաչ նվիրեցինք: Առաքյալների տոնի ժամանակ մեզ համար երեք պատարագ կատարեցին»:

Դ. «Մենք՝ Սուաքել Վարդապետու, Ծրբանի թռու տեր Մատթեոս եպիսկոպոս, Ծինանշի որդի Տիրանս, Աստծու կամքով շինեցինք այս եկեղեցին, սալեցինք ժամատունը՝ ի հիշատակ մեզ և մեր ծնողների. ԶԾԸ (1509) թվին»:

Ե. «Ես՝ տեր Մատթեոս, Աստծու կամքով սալեցի այս եկեղեցին ԿՀԶ (1317) թվին, իսկ զանգակատունը շինվեց ՀՀԲ (1323) թվին. հիշեցնք աղոթքների մեջ»:

Զ. «Ես՝ Հովհաննես, Աստծու կամքով միաբանեցի սուրբ Առաքյալին, այս սուրբ Եշանը տվեցի պատճենացուն, Սիմեոնի առաջնորդության ժամանակ, և միաբանները Ղազարոս տոնին երկու ժամ պատարագ տվին: Կատարողները օրինվեն Աստծու կողմից. ՉԽԱ (1292) թվին»:

Մի այլ արձանագրություն էլ գրված է մի փոքրիկ մատուի մասին, որտեղ հանգչում է քարեապաշտ Վաչագան արքան, որի շնորհիկ Աղվանից հավատը դարձել է հաստատուն ու փառավորված: Մատուի վրա գրված է. «Սա է Վաչագան թագավորի հանգիստը. թող աստված ողորմի հայրապետին, նրա ծնողներին և նրանց, ովքեր շինեցին ասս եկեղեցին տեր Սիմեոնի առաջնորդությամբ. դա ՀԼ (1286) թվին էր»: Գավթում կան ուրիշ տապահներ ել, դրանց թվում նաև 1656 թ. Շուտարների կողմից սպանված Մելքիսեդ առաջնորդի տապահնը: Մենաստանը շրջապատված է քարուկիր պարապով: Կանգուն են մնացել սենյակներն ու ընդարձակ սեղանատունը:

Զրվշտիկին մոտիկ, քարքարու տեղերում կան մեծ շենք ավերակներ: Այդ շենք մայրաքաղաք են կոչում: Նրա մոտ են գտնվում Մելիք Սուաքի քարաշնն գեղեցիկ ապարանք և մի մատուի կառուցված Փախրադինի իշխանության և Մուրիամի

առաջնորդության ժամանակ, 1260 (2Թ) թվին, որից էլ պարզ է դառնում, որ այդ տեղում եղել է մենաստան: Ինձ թվում է, որ Ներս Միհրին մոտիկ պետք է եղած լինի և Հուսեփի վաճառք, որի վաճառհայրը Եղիա կաթողիկոսի ժողովի ժամանակ հիշատակված Գրիգորն էր:

ԳՅՈՒԼԻՍԱՆ-ՌՈՍՍԱՍԱԿ

110. Կուրանի և Թարթառի միջով հոսում է ձկնարեր (Կարմրախալտ) Ինձե գետը, որը, ինչպես ինձ թվում է, բխելով Մովի արևելյան բլուրներից, անցնում է Ոտիքի Ծևանշիր գավառը: Բայց չի ճշվում նրա գետաբերանը, այն է՝ Կո՞ր գետն է թափում, թե՞ մի այլ տեղ: Հարկ է մտածել, որ հնում այն պետք է եղած լիներ Քուստի-Փառնեսի կամ Մեծ Կողմանքի մի մասը, որոնք Աղվանքի գավառների մեջ են մտնում: Օդինակի համար, վերոգրյալ Զավեն կամ Ռոսաստակը, որը Աղվանքի պատմիչը համարում է Մեծ Կողմանքի մի մասը³⁶, աշխարհագրի մոտ ճշված է Ոտոռուտակ կամ Ոտոռուսակ սխալագրությամբ: Անտարակույս այն պետք է ընկած լինի Թարթառի և Ինձենի միջև, քայլ թե որա ամբողջ հովիտը Արցախի որ մասն է գրավում, չգիտեմ:

Միջին դարերում, երբ այլազգիները իրենց ձեռքը գցեցին այս տարածքը, այն կոչվում էր Գյուլիստան: Որպես և մինչև օրս է կոչվում, գետի ձախ ափին գտնվող քերդավանի հետ միասին, որն ընկած էր Ազճաքենդ գյուղերից հարավ:

Խթրավանքի մի արձանագրությունում Գյուլատյան է կոչվում: Ասվում է նաև ԺԲ դարի սկզբի այդ կողմերի արքայազնիշան Վասակի մասին, որը, գնալով այնտեղ, ազատում է այն

³⁶ Պղնձու., Էջ 292

օտարենքի ձեռքից և այնուղի բնակեցնում իր որդուն: Այնուղի բնույթը է մի մեծ խաչվեմ, որի վրա ել արձանագրվում է այս բան:

Արցախում, Ինձենի հյուտներում, ըստ Զալալյանի, դեպի ձորամեջ ընկած գետափին, ճշվում են ճճնավորների՝ Թաղի-պեկի անունով ամայի վանքը, իսկ գավառի սահմանում, Գյուլիստանից ավելի հյուսիս-արևելք՝ Թալիշ գյուղավանը: Գետի ափին, մի բարձր վայրում գտնվող Գանձասարի արձանագրությունում հիշատակվում է Արով հայրաբետը՝ Թալիշի իշխան Հովսեփի որդին, որը 1657 թ. իր կին Հերիքնազի հետ միասին օգնում է ճորոգելու սուրբ աթոռի երկու եկեղեցները: Սրանց ցեղից են սերում ԺԸ դարի անվանի և քաջ մարդիկ՝ Մելիք Հովսեփը և Մելիք Բեկարը: Թալիշից հյուսիս ճշվում է Թուրուս գյուղը:

ԶԱՐԱԲԵՐԴ (ԶԱԲԵՐԴ), ՄԵՇ ԿՈՂՄԱՆՔ ԳԱՎԱՌՆԵՐԸ

111. Հատ այժմյան վարչատնեսական բաժանման՝ գրեթե Արցախի կեսը գրավում է Զլաբերդ մեծ գավառը, որին սահմանակից են հյուսիսից Այրումը, Ակզրից՝ Ծեանշիրը, հարավից՝ Վարանդինը, արևմուտքից՝ Զանգեզուրը: Մինչ այժմ մեր նկարագրածները՝ Փառիսոսը, Զեան և Գյուլիստանը, ընկած են նրա հյուսիսային կողմում: Նրա միջին մասը՝ Տրտու կամ Թարթառ գետի մեջ հովիտը, Զարպերդի բուն տարածքն է, որը հնում ամուր բերդ էր՝ հիշատակված է դարի Ակզրից: Ինչպես կարելի է գուշակել պատմությունից, ԺԱ և ԺԲ դարերում, Աղվանքի թագավորների թուլացման ժամանակ, Զլաբերդը հասնում է բարգավաճման, ընդարձակման և կոչվում Շառաբերդի աշխարհ: Այն ժամանակ սա եղել է Փառիսոսի և Խաչենի միջահամանը, որոնք այժմ ամբողջովին մտնում են նրա մեջ:

Հստ Արցախի վաղնջական տրոհման՝ բուն Զարպերդը Քուստի-Փառնեսի կամ մանավանդ Մեծ Կողմանք գավառի մի մասն է, որի սահմանը Տրտուի հյուսիսային կամ ձախակողմյան ափերն են, թերևս մի են շերտով այն կողմն անցած, հարավայինը՝ Մեծիրանքը, որը հետագայի բուն Խաչենն է, այսինքն՝ Վայունիքի արևելյան և Թարթառի հարավային կողմը, որի մասին կխոսենք ստորև:

Այս Մեծկողմանք գավառը, որը հայտնի է նաև Մեծկունքը կամ Մեծունքիք անուններով, հնում արցախական շատ մարզերից ավելի նշանավոր էր և հովանակ պետք է բնակեցված եղած լիներ քաջ և երեկոյի մարդկանցով, որից էլ պետք է ստացած լինի Մեծիրանք անունը: Այն աչքի է ընկել նաև ամրությամբ, պատմիչը⁶⁷ այն անվանում է Ճորերով և անտառներով շատ հարուստ վայր, թեև նոյն պատմիչը գրում է, որ հոները Ե դարի կեսին ասպատակել ու ավերել են այն, որի մասին շուտով կպատմենք:

Եվ սա ըստ իր գրաված դիրքի Միջնարցախ գավառ է կոչվում: Այն ուներ հին և առանձին եպիսկոպոսարան Տաղձանք կոչված տեղում: Հիշատակվում են հետևյալ եպիսկոպոսները՝ Զ դարի կեսին Ղևոնդը, Է դարի կեսին Դավիթը, նրա հաջորդ Խորայելը, Միհայելը (՝), Դավիթը, որը 768 թ. կաթողիկոս նշանակվեց, Հովսեփը, որը 848 թ. կաթողիկոս նշանակվեց, Սամվելը, որը 877 թ. կաթողիկոս նշանակվեց, Սահակը, որը կաթողիկոս էր Ժ դարի առաջին կեսին:

Քուստիփառնեսի եպիսկոպոս Միհայելի (եթե տարբեր լինի Խորայելից) Ս. Խաչին ձևած ներբողը հասել է մեզ:

Թ դարի կեսին Մեծ Կողմանքի կես մասին իշխում էր քաջ Ապումուսն, որը հերոսացավ Քշիթ լեռն վրա: Դրանից հետո,

⁶⁷ Կղմկու., էջ 98:

Փառիսոսի և Ծառաբերդի քարգավաճման ժամանակ, գրեթու այդ անոնք այլևս չի երևում, բայց հետագա դարերում նորից լսվում է: Այն մինչև օրս առանձին իշխան է կառավարում: 1722 թ. Խաչենից այնտեղ եկան լեկերը և ասպատակեցին, իսկ երկրի տեր Թարլկանդովի սուլտանի թոռ Քարպ-Ալի-Բեկը փախակ Ծար երկիր և ապա, իր որդուն որպես պատանի՝ նրանց տալով, վերջը տվեց ասպատակությանը և վերադարձավ իր տեղը:

112. Մուավի արևելյան կողմում ընկած են գավառի երկայնանիստ լեռները, որոնք գրեթե ձգվում են Թարթառին զուգահեռ, և դրանցից սկսվելով մի վտակ, նոյն ընթացքով շարժվելով դեպի արևելք, միանում է գետին: Խառնարանի մոտ է գտնվում հին ու անվանի Չարաբերդը. այն նախ այդպես է կոչում Կաղանկատվացին, իսկ հետո Գոշը³⁸ կոչում է Ծառաբերդ, նրանց հետո մինչև այժմ գավառը կոչվում էր Զլաբերդ, Չլեկերդ կամ Չրբերդ: Իսկ բերդն այժմ կոչվում է Չրբերդ, նաև Չերմոկ, աշխարհացուցի քարտեզում՝ Անոմբուգ գալե՛ կառուցված քարե մի բլուրի վրա, որն անմատչելի է երեք կողմերից, իսկ չորրորդը ամրացված է գետով: Այս ամրոցն է հասնում է դարի սկզբի Սովանից Վիրո կաթողիկոսը, որը պատվել էր պարսից կապանքներից, Խոսրովի սպանությունից հետո և, հանդիպելով հոների կամ խազիների արքայորդի Շաքի ասպատակներին, կաթողիկոսն «իր մոտ է հավաքում բոլոր մեծամեծներին, այդ մեծ երկրի քաջավորությունների որդիներին, գավառապետներին, գյուղապետներին, քահանաներին, դպիրներին, որոնք այն ժամանակ գտնվում էին այնտեղ»:

Չարաբերդ ամրոցում»³⁹, և խորհրդակցեց ու գնաց Պարտավ, Շաքի մոտ:

ԺԲ դարի կեսին ապրում էր Տողան անոնվ մեկը՝ Դարի որդին, Ծառաբերդ երկրի և նոյն ողյակի իշխանը՝ որը գոռոգանալով կամեցավ տիրել Առաքելին և կովեց ոմն Թուրքանի մետ Հերքան բերդում ու սպանվեց: Օտար բռնակալներից հետո այդ բերդին տիրեցին Խաչենի իշխանները, բայց նրանցից այն նորից խոր են թուրքերն ու վրացիները, մինչև որ թաթար Սարթակի խանը այն վերադարձեց մեծ իշխան Հայան Զալալին, որի հայրենիքն է համարում ժամանակակից Կիրակոս պատմիչը ԺԳ դարի կեսին⁴⁰: Դրանից հետո գրեթում այլևս չի հիշատակվում Չարաբերդը, որը հետագա դարերում մարտնից ժամանակ շատ անգամ ամուր ապավեն է եղել:

113. Չարաբերդից մի փոքր արևմուտք, լեռան ստորոտի մի ձորում Ծիրից-Մանկանց կամ Դանիելի վանքը, որը աշխարհացուց քարտեզում գրված է Քիբերդի Վեկի վանք անունով, որի մասին հիշատակություններ կան միայն արձանագրություններում: Այն կառուցել են Աղվանից Սիմեոն կաթողիկոսն ու նրա եղբայրը ԺԵ դարի երկրորդ կեսին: Այն կանգուն մենաստան է՝ քարված սենյակներով, պարզունակ քառակուսի եկեղեցով... երկար և լայն չորս սյուների վրա: Եկեղեցու դռան պատերի վրա կան արձանագրություններ.

«ՈՇ թվին, Պարսից մեծ արքա Սուլեյման Շահի ժամանակ, ես՝ Սիմեոնս, Աստծո շնորհիվ Աղվանից կաթողիկոս, շինեցի այս եկեղեցին իմ հարազատ նորայր Խանաւիխոս Վարդապետի հետ միասին. մենք մեծաշենցի Սարգսի քահանայի որ-

³⁸ Հմնտ. Հայապատում, էջ 387:

³⁹ Կղմկ., էջ 157:

⁴⁰ Հմնտ. Վիր. Գանձակեցի, էջ 358—359:

դիմերն ենք: Զեր աղոթքների մեջ հիշեցնք, նոր Սիոնի որդիներ, տերունական դոնով մտնելիս և ելնելիս: ամեն»:

Իսկ խորանի ճակատին չափածոյով գրված է.
«Կառուցվեց նոր ոխտի պատարագի
Եվ փառքի տաճարն ու Աստծո տաճ
Նվիրական այս հարկը,
Որը Տեր Հիսուսը մեզ ավանդեց.
Այն կառուցվեց երկու հարազատի
Սիմեոն կաթողիկոսի և Խօնատիոս Վարդապետի
Եվ շատ այլ աշխատողների կողմից:
Կյանքի դիվանի մեջ գրված է,
Որ սույն եկեղեցու կառուցման
Ավարտվեց Հայոց ՌժծՓ թվին՝
Ի փառս անձառ Տեր Հիսուսի:
Ովքեր աղոթում են և երկրպագում,
Ռողամտորեն թող այս նկատեն:
Եվ մեր անձանց, Է՛լ առավել մեր մարմնավոր
Ծնողների՝ Սարգիս քահանայի, մեր մոր
Եվ այլ աշխատողների համար
Թողություն խնդրեն»:

Հատ Զալալյան օրինակի՝ այս ՌժծՓ (1664) թվականը բացահայտ սխալ է և վերևում ասվածին նակառակ ու անհնար, որովհետև այն ժամանակ կաթողիկոս չի եղել, իսկ եթե ՌժծՓ (1704) թվական կարդանք, այն ևս անհնար է, որովհետև այն ժամանակ վախճանված էր Սիմեոնը:

Պատի աջ կողմում գրված է. «Այս եկեղեցին կառուցող վարպետ Ուստա Սարգսին հիշեցնք հանուն Քրիստոսի»: Իսկ նրա կողքի արձանագրությունում վանքի վերաբերյալ հիշատակվում է. «Մեր աշխատանքը ավարտի հասցրինք՝ աստվածաներ-

ների ու ողորմածների միջոցով ու օգնությամբ. սուրբ Դանիել մարգարենի և երեք սուրբ Մանուկների պատվական նըշխարքները, որոնք դրված են այստեղ, մեծամեծ հրաշագործություններ են կատարում: Այստեղ այն կառուցվեց մեր փրկության՝ մեր քաջում մեղքերի թողության, մեր հոգեսոր ու մարմնավոր ծնողների, ինչպես նաև բոլոր աշխատողների համար. մեզ և վանքի միաբաններին հիշեցնք ձեր սուրբ աղոթքների մեջ»:

Կամկածելի է նշխարքների մասին եղած այս տեղերի ավանդությունը, քանի որ, մեր կարծիքով, սրբերի մարմինները երկար ժամանակ մնացել են Բաքենում, հետո տարվել Կոստանդնուպոլիս, այնտեղից փոխադրվել Վենետիկ և ապա բաշխվել Եվրոպայի տարբեր կողմերում:

114. Այդ Սեծաշեն գյուղը, եթե նոյնը չէ, ապա ինձ թվում է, որ այն Խոտորաշեն գյուղի մոտ պետք է լինի, որը մոտ է վանքին և այժմ ամայի է. քանի որ եկեղեցին կառուցող Սիմեոն կաթողիկոսը կոչվում է Խոտորաշենցի և Զարաբերդցի: Այս գյուղից էր նաև մյուս Սիմեոն կաթողիկոսը՝ առաջինի ագակիցը, որը մեռավ 1810 թ.:

Այս երկրամասում ուրիշ գյուղեր չեն նշվում, բացի Զարաբերդի արևմտյան կողմում, Թարթառի ափին նշվածներից, որոնք են՝ Ղարապուղագը, Թանկուր-լուղուղեցը, Արանցից ավելի վերև գտնվող Հասանրիսը կամ Հասանարիսը, որը թերևս ծագում է Զալալյանց Հասան իշխաններից: Է՛լ ավելի վերև, հյուսիսարևմտյան կողմում Թարթառի մի վտակին է միանում Ռզամըզը: Բայց մեր նախնիները այս Մեծ Կողմանք գավառում նշում են նաև այլ նշանավոր վայրեր ու դեպքեր Եւ Է՛լ քարերում: Այդ ավելի հոչակավոր վայրերից է Աստղաբերդ լեռը, որը մինչև այժմ նանաչփում է արդ անունով. դա գեղեցիկ առուն ու բնություն ունեցող մի առանձին, ծաղկագրություն է:

115. Ս. Մեսրոպի Գիսից մեկնելուց և նրա մահվանից հետո, որի մասին իր տեղում խոսեցինք, նրա մնացած աշակերտները գնալով Երուսաղեմ, այնունից Վերցնելով սրբերի Աղջարքները և բազում սուրբ սպասքները, նաև իրենց առաջնորդ Աթանաս առունով վարդապետին ու երկու այլ քահանաների, վերադառնում են և, համեմով Մեծկունիքի ձորերը «Ճանապարհի Կիրճում երկու խմբի են բաժանվում», ինչպես ասում է պատմիչը⁴¹: Դա ևս ցուց է տալիս, որ այնտեղ, Մոսկ և Չարաբերդ էնուների միջև, թերևս նոյն Փատիսոփի դարպասի մոտ լեռնացք է եղել: Մի գունդը հստում է «այն տեղում, որին Աստղաբրուր են կոչում, որը գտնվում է հյուսիսային կողմում; իսկ երկրորդ գունդը բանակ է դնում Տրոտ գետի այն կողմում, Չղախ կոչված անտառապատ պուրակի հովտում, որովհետև ուխտով միմյանց խստացել էին այդ տեղում կատարել ամենասուրբ Զատկի սոնը»:

Եվ եղավ, որ այն ժամանակ հոները մեծ հրուսակախմբներով շարժվեցին դեպի արևմուտք, որոնցից մի հզոր գունդ, Կուր գետից անցնելով Ուտիքը, «ասպատակեց Մեծկունիքը: Ավագակեների համբավի ձայնը լսելով՝ Երուսաղեմյան չշախարհակ գունդը, բոլոր Աշխարքների մասունքները ամփոփելով արծաթյա երկր կողովների մեջ, թաքցնում է հողի մեջ: Եվ իսկուն հասնելով օրիասական այն գումարկու աղմուկը, անխուսափելի տարակուսանքը, տարածվելով հողմացայտ անձրևի հման և անցնելով ծովի ալիքի հման, հասնում է Աստղաբրուր: Նրանք, չըլաւակածելով այդ երևոյթների վրա, հանկարծակի հանդիպում են անհնա սրի խոցուման: Եվ գրավելով ուկու և արծաթի սպասքները՝ սուրբ Աշխարքները խառնիխուուն կերպով ցրում էին բոլորի վրա և այնտեղ հահատակում քահանաների ավա-

գին՝ երանելի Աթանասին, իսկ մնացածներին գերում և այդ նոյն տեղում էլ փակում են», որոնց հետ էլ «Ուտիքի գավառից Թագուհի անունով մի կնոջ, որը այդ երկրի բնիկ ազատներից էր, Բագին գյուղից», որին հյուսիսի զորավարը կամենում էր առնել կնության: Գավառը գերելուց հետո, [իշխանը] վերցնում է նրան, նահատակվածների ընկերներին և բերում է նոյն Աստղաբրուր վայրը ու իր սպասավորների հետ միասին աղաշանքով, սպառնալիքներով հորդորում կնոջը՝ հնազանդվել: Երբ չեն կարողանում համոզել համառ Թագուհուն, նրա ձեռքները կապում են ետևը ու նրան մազերից քարշ տալիս անապատում անտառի սուր փշերի վրայով: Խփում էին նրա դեմքին և մարմինը ամբողջովին պատառուում, դրանից հետո սուստով կտրում են երանելու գլուխը: Այսպիսի կովի է հանդիպում սուրբ տիկինը և Քրիստոսի աստվածային պահով պակվում մեծն այն Թագուհին: Դրանից հետո նոյն գիշերը, քանի դեռ ուրախանալով դեգերում էին այլազան իշխանն ու նրա զորականները, կատարելով ուրախ խրախմանք, հանկարծակի Տիրոջ կողմից նրանց երևաց մի զարմանալի հշան: Բոլորը իրենց աշքերով բացահայտ տեսնում էին մի լուս, որը ծագել էր այն տեղում, որտեղ հահատակվեց սուրբ Թագուհին, իսկ անտառում ցոլված նրա հագուստի ծվենները աստղերի հման փայլիլում էին և երկար ժամանակ աստղանման լուս ափում սուրբ հահատակների վրա, որը, տեսնելով մարդկանց բազմությունը, այդ նոյն տեղն անվանեց Աստղաբրուր, որպես և կոչվում է մինչև օրս: Դրանից խիստ զարմանում ու մեծ աჩի տակ է ընկնում իշխանը: Նա հրամայում է իր մոտ կանչել քահանաներին: Նրանցից սովորելով փրկության ճանապարհը՝ նա հավատում է կենդանի Աստծուն և հրամայում է հավաքել սրերի ցըրված Աշխարքները, փաթաթել սուրբ կտավով ու թաղել բլրակում:

⁴¹ Կղմելու, էջ 98—99:

Տերունական տոնի ժամանակ կրկին հավաքվում էին մեծ խըմբերով՝ նոյն նահատակների հիշատակի համար»:

Հավատացյալ գորավարը կոչվեց Թեոփիլիոս և, արձակելով գերիթերին, վերադարձեց «Կրիական գետի ափը, կամը ջանման նավահանգստի մոտ», որը, կարծեմ, Թարթառի գետաբերանի մոտ է, և մինչև օրս այստեղից ձորեր են անցնում դեպի Կուր գետը, որից այն կողմ բնակվել էր հոների քագավորը: Լսելով գորավարի մասին՝ նա կանչեց և նահատակնեց նրան ՅՈ մարտիկների և երկու քահանաների հետ միասին, իսկ նրա որդիկներին որիշ շատ մարդկանց հետ ուղարկեց տարբեր կողմեր:

Դար ու կես անց, քաջ Զվաների իշխանության օրոք, Խորայի անունով մի հոգեկիր մարդ ճգնում էր Սատղաբրուրի մոտ «Մեծկունիք գավառի վերին կողմում, մի բարձրավանդակ լեռան վրա իր Գլխի վանք մենաստանում», որը Չարաբերդի լեռներից մեջն է, բայց չգիտեմ, թե Գլխի վանքի որն է և ինչ պատճառով է այդպես կոչվում: Ինձ թվում է՝ լեռան պատճառով է ասվել Գլուխ, ինչպես որ Կատարի վանքը Դիզափայտում: Այնտեղ նա հայտնաբերում է նշխարքները և «շտապ հասնում է եպիսկոպոսանոցի եկեղեցական ավանը», Դավիթ եպիսկոպոսի մոտ ու պատմում եղելությունը: Կաթողիկոսի հրամանով նա ուրիշների հետ միասին գնում և գտնում է թաքցրած նշխարքները, որոնց մասին մենք կխոսենք ստորև, Մեծարանի աշխարհագրության մեջ: Այնտեղ մենք կպատմենք Խորայելի ձեռքով կողովը այս Գլխի վանք բերելու մասին, ուր և մետագայում փոխադրվեց մեւրույան խաչը, որը գտավ Գիտում: Տարիներ անց (677—682) Հայատանից բերում է մեր Ս. Լուսավորչի ծնութիւն մասը Հեղինե տիկնոց միջնորդությամբ, որը Աղվանից տանից էր, Գրիգոր Մամիկոնյանի՝ այն ժամանակվական հայոց իշխան-46

նապետի և նշխարքները թորդանից Վաղարշապատ փոխադրողի հարսը:

ՄԻՍԱԿԱՆ ԳԱՎԱՌ-ՂԱՅՆԱՂ

116. Այն երկիրը, որ տեղադրված է արևմուտքից Մեծկունիքի, իսկ արևելքից Վայկունիքի միջև, և որի միջով երեք վտակների միավորումից հետո սահմանով իշնում է Թարթառ գետը դեպի հարավ մոտ 12 մղոն, հետո թեքվում դեպի արևելք, պետք է Արցախի Սիսական գավառը լինի, նոյն ինքը Սիսական ուստանը և Սիսական գավառը, որը այդպես է կոչվում Սյունիքին մոտ լինելու պատճառով: Նրան հարավից սահմանակից է Խաչեն գետի մկիզքը, որի հարավում էլ գտնվում է Հաբանդ գավառը:

Այսիսկ թե պատմիչի տեղեկությունները սակավ են, բայց դրանք ցոյց են տալիս, որ Սիսականը պետք է ընկած լինի Վայկունիքից հարավ-արևելք, քանի որ, ինչպես վերևում նշեցինք, բաղանիկնեցիների մասին ավում է, որ նրանք նվաճել են Բերձորը, Վայկունիքը, Սիսականը, Հաբանդը, Ամարասը և այլն, իսկ երկրորդ անգամ (841 թ.) վճառ են պատճառել Սիսականը և Ամարասին. այս գավառը Սիսականը է կոչել Աղվանից պատմիչը, իմ կարծիքով՝ Թարթառի այդտեղով հումերու պատճառով: Միջին դարերում այն համարվեց Խաչենի վերին մասը, որը Հանդարերդի տերերի ժառանգությունն էր: Մեր նախնիները Սիսական գավառում այդ անունով շեն բոլորովին շեն հիշատակում, բայց այդ նոյն Ռատան անունը հուշում է, որ այդտեղ վաղնջական ժամանակներից սիսական իշխանների կողմից պետք է հիմնադրված լինի մի հզոր քաղաք կամ դղյակ: Ոչ մի տեղ չի հիշատակվում երկրամասի գավառնական նոր անունը: Ինձ թվում է, ոո այս Ղայնաղ երկիրն է, որի

հետ միասին կաթողիկոս Եսայի Զալավանը հիշում է Զարաբերդի վրա իշխող մի Բեկի, որը լեկերի պատճառով փախչում է նրա թիկունքում գտնվող Ծար երկիրը: Բայց Ա՛ սա, և ամբողջ գավառը (Վիճակը) հետազոտման կարիք ունեն: Գավառում նշվում են Մոռավի հարավից և Յանշախի սկզբից Քեշիքնդը, սրանից հարավ Աղտավանը, սրանից էլ հարավ, Թարթառի մոտ՝ Շապոն, սրա ելքի հյուսիսային կողմում՝ Ռուպրադը, արևոտքից, վերջինի աջ կողմում, գետի հարավում՝ Քողտուն կամ Քոստին: Ըստ ուստական աշխարհացույցի՝ այդ Ռուպրադը, ըստ իս, Հարու քերդի տեղն է, որը հիշում է Մխիթար Գոշը⁴²: Այն գրավել և ավերել է Եղտկուզը, քանի որ այլ քարտեզում (տախտակ) նրա տեղում նշված է Ղարիբյութիվ անունով կամորջը, որի վրայով լեկերը 1722 թ. անցկացրին Վարանդինից և Խաչենից վերցրած գերիներին:

117. Վերին Խաչենի իշխանների օրոք, ԺԲ—ԺԴ դարերում, նրանց գահն ու ամրոցը Հաթերքն էր, որը գրվում է նաև Հաթերք և Խաթերք անուններով: Այն ցարդ կոշվում է նույն անունով և գտնվում է Թարթառի ափին, բայց թե որ կողմում՝ ճշգրտությամբ չի նշվում: Այլուղի ավելի պատվավոր էր իշխանը, քան ահմանամերձ շրջանից շատերը, ինչպես որ մեզ Թենարավորություն է տալիս գուշակելու Մխիթար Գոշը իր Դատաստանագրի հիշատակարանում, 1184 թ. «Խաչենի կողմերում քիչ թվով իշխաններ մնալու ժամանակ, կրոնավոր Վախտանգի Հասան անունով որդու և նրա որդի Վախտանգի ժամանակներում Հաթերք անունով դրյալին տիրում էին այլ իշխաններ»⁴³, որոնց և ինքն ապավինել էր, նեղվերով Գանձակի տաճիկներից, Աղվանից Ստեփանոս կաթողիկոսի սադրանք-

ներից, ինչպես որ ցույց է տալիս Կիրակոսը⁴⁴: Իսկ ինքը քողարկերով ասում է «այն հալածանքների մասին, որոնք հասան մեզ ոչ թե օտարներից, այլ հարազատներից»: Եվ այն գրեթե, որոնք սկզբում նվիրել էր Ստեփանոսը, ընձայում է Հասանի որդի Վախտանգին, որովհետև նրա հայր Հասանը, ըստ այդ հեղինակի վկայության և Դադիվանքի արձանագրության, 40 տարի իշխերուց հետո ճգնաւում էր այն մենաստանում: Նոյնպես և նրա կինը Մամախաթունը՝ Կյուրիկե երկրորդ արքայի դուստրը, որի համար էլ նրանց որդի Վախտանգը կոշվում է քաղաքուազն և Հաթերքի ու ամբողջ վերին Խաչենի տեր: Սրա որդիները՝ Հասանն ու Գրիգորը, ծնված Քուրդ մեծ իշխանի դուստր Արզու խաթունից, երբ անժամանակ սպանվեցին նրա ազգակիցների կողմից ԺԳ դարի առաջին քառորդին, Հաթերքը տվեց իր ժառանգներին՝ մեծ խեժանակալ (աթաքեկ) Խվաներին, 1226 կամ 1227 թ., որը նոյն տարին էլ մեռավ, իսկ նրա մահից հետո իշխանությունն անցավ նրա տոհմի մերձավորներին՝ Հանդարերդի և Ծարի իշխաններին:

Հետագայում այդ տեղի մասին հիշատակում է Առաքել պատմիչը,⁴⁵ որն ասում է, որ 1576 թ. այլ գաղթականների հետ Հաթերք գրուից Պարսկաստան են չկում եղբայրներ Օղլան քեշիքը և Ղարաբեկը: Այժմ մի գեղեցիկ եկեղեցի կամ Հաթերքում, որտեղ պահվում է մի անվանի խաչ տեղի անունով:

118. Հաթերքի մոտ պետք է փնտրել Խաթրավանքը կամ Խորավանքը, թերևս հենց ավանի անունով, որը, ինչպես ասացինք, սկզբում է Խ տառով և վերջանում հոգնակի մասնիկը: Թերևս այն պետք է լինի Թարթառի հարավում Վայկունիքի վերջում, որտեղ Քիբերդի աշխարհագրությունը նշում է Չիրիքար վանքը: Պատմիչները այս մենաստանը չեն հիշա-

⁴² Հայուատուտ, եղ 880:

⁴³ Մխիթար Գոշ, Գիրք դպրության, Երևան, 1975, եղ 26:

⁴⁴ Կիր. Գաղակեցի, եշ 209:

տակում, որով և շինարարության պատմությունն ու ժամանակը անհայտ են մնում, միայն արձանագրությունների միջոցով պարզվում է, որ նա բարգավաճման է հասնում ԺԲ—ԺԴ դարերում, որովհետև նրա կողքին, Զումի կամ Խումի կոչված խաչվեմի վրա կա Վասակի եղբոր՝ վերոհիշլալ Վախուեզ կրտսերի մասին հետևյալ հիշատակությունը. «Երբ ՈՇ (1201) թվականն էր, Վասակ բարեպաշտ իշխանիկը՝ Կյուրեկ թագավորի թոռը, Հաթերքի, Հանդարերդի, Հավքախաղացի տեր Սակոյի (Վախուանգի) թոռ Հասանի որդին, նոյն աթոռակալ Վախուանգի եղբայրը, խաչեր է բերում, բայց ժամանակ չունենալու պատճառով չի կարողանում կանգնեցնել, որովհետև գնում է Գոյատան և Աստծո օգնությամբ այն գրավում անօրեններից և այնուեղ բնակեցնում իր որդուն, իսկ ինքը նախատակվում է քրիստոնյաների համար: Նրա վրա շատերի աշքի առաջ լույս իջավ, իսկ հետո ՈՇ թվին, նրա որդիներ Խոյդան ու Խոչախը նրա մոգու հիշատակի և իրենց կյանքի երկարատևության համար հուշարձան կանգնեցրին: Ովքեր երկրպագում են, թող հիշեն իրենց հողոքների մեջ»:

Պահպանվել են նաև Զաքարեի և Խվանեի քրոջ՝ Խաչենի Գրիգոր իշխանի կնոջ՝ Դոփի արձանագրությունները, որոնցում ավում է, որ նա ՈՀԴ (1225) թ. կառուցում է գավիճն ու մատուռը. «ՈՀԴ թվին ես՝ Սարգսի դուստրո, Զաքարեի և Խվանեի քոյլը Դոփի, կառուցեցի այս գավիճն ու մատուռը, ավետարան տվեցի և իմ հոգու համար ընծայեցի Հանկարակն ու Հակուինը: Աստվածածնի երեք օրերը պատարագ արե՛ք. ով որ խափանի, Աստծոց թողություն չունի»:

Եկեղեցում կան նաև այլ ազնվազարմ տիկնոջ հիշատակություններ, այն է՝ Տարտարի Օրբելյանցի դստեր Ասիենին, ԺԴ դարի վերջին, ինչպես որ նա արձանագրում է. «Քրիստոսի շնորհիվ ես՝ արքայաջոր իշխան Տարտարի և իմ մոր Մինա

խարունի դուստր Ասփես և այս լուսանվեր եկեղեցու շինարարության ժամանակ ինձ՝ քրիստոսապահ կնոցս, օգնություն ցուցաբերած մեծախան իշխան Գրիգորը, որ կամեցավ (‘) մեծ քահանայապետ Տեր Հովհաննեսի միջոցով, իմ արդար ունեցվածքի հաշվին կառուցեցին բեմբ սեղան՝ Քրիստոսին զոհեր վատուցելով համար, որպեսզի Ծննդյան, Տշառնընդառաջի, Զատկի, Վարդապատի, Աստվածածնի, Սուրբ Խաչի տոների թղոր շարաթ և կիրակի օրերին բոլոր եկեղեցիները կատարեն այդ տոնը ինձ համար: Ես սվեցի նաև մեր վերին ընտիր հողն ու ջուրը: Մերոնցից կամ օտարներից որևէ մեկը եթե խափանի պատարագը, թող հեռացվի (Աստծու) Որդու փառքից»:

Զախակողմյան խորանը կոչվում է Ս. Պրոկոպիոս, որի մոտ պետք է լինի Տեր Հովհաննեսի գերեզմանը և արձանագրություն. «Սուրբ Պրոկոպիոս. այս եկեղեցին կառուցող մեծ տեր Հովհաննեսին՝ Դոփի որդուն, մեծ իշխան Հասանի եղբորը, հիշեցնե՛ք ձեր աղոթքների մեջ»: Աջակողմյանը Ս. Մինան է, որտեղ կա Մինա տիկնոջ հիշատակը, գուցե և տապանը. «Հանուն Քրիստոսի ձեր աղոթքների մեջ հիշեցնե՛ք Մինախաթունին՝ Զալալ մեծ իշխանի դստերը և Տարսայինի կնոջը»:

119. Վանքի ներքեւում Ասփեսի կարեսը շինության հիշատակի համար կանգնեցված է անթվակիր խաչարձան. «Աստծո կամքով ես՝ մեծ իշխան Տարտարի և Մինախաթունի դուստրը, աղվանից տեր մեծ իշխան քաջ Հասանի որդու՝ Խսկայազոր Գրիգոր իշխանի կինս, կանգնեցրի այս խաչը, շինեցի կամուրջը, որպես հիշատակ մեր, անցրալի, ներկայի և ապագայի մարդկանց հոգիների համար»: Բայց այս նոր կամուրջի մասին մեզ ոչ մեկը տեղեկություններ չի տալիս, միայն Հարի կամուրջը նշում են Հյուրաթաղ գյուղի մոտ, մի այլ կամուրջ է՝ Յանշախի մոտ: ԺԴ դարի Խոյդավանքի արձանագրություններում ավում է այն մասին, որ Խաչենի Սարգսի իշխանը զան-

գակ է դրել այս և այլ վանքերում: Արձանագրությունների տեղերը անձանոթ են. Հանկարակի երկիրը թերևս կարելի է ուղղել Յանկարակ ձևով, իսկ Հակոսին կամ Հակոտին, ըստ մի այլ օրինակի, թերևս Բերձորի Հակարի գյուղն է: Խակ Զումի կամ Խոտմի խաչը, որը պատճեր ձևով են գրում Շահսարուն ու Զալալյանը, թվում է, որ տարբեր է Պոռ գյուղից, որտեղից էր Սոլվանից կաթողիկոս Փիլիփառուը ժամանակ դարի կեսին:

120. Մյուսը էլ ավելի հոչակված և հին մենաստան է, Թաղթադի ձախ կողմում, Լաշին գայա լեռան դիմաց: Խորքավանքը Խութ գյուղի անունով է, որը հիշվում է արձանագրություններում. այն հաճախ կոչվում է Դադի կամ Դադոյի վանք և ոչ թե Թադեհ՝ մեր մեծ Առաքայի անունով, այլ նրա աշակերտի անունով, որի մասին ասում է այդ վայրերին ծանոթ Վանական Վարդապետը. «Դադին, որը յոթանատունից մեկն էր, Թադեոսի հրամանով գնաց մեծ Հայք ու հյուսիսի կողմերը և, լսելով Աքքարի մահվան մասին, վերադարձավ, մտավ Փոքր Սյունիք, որտեղ էլ քաքուն ճգնելով վախճանվեց: Այդ տեղուն վանք կառուցվեց և կոչվեց նրա անունով»: Այս բանը հիշում է և Միջնայել Ասորին ու նրա մահվան տեղը Դադիա կոչում⁴⁵: Այլ արձանագրություններում գրված է և Տաթեհ վանք ձևով:

Վանքի շինարարության ժամանակը հարկ է դնել առաջին դարում, ինչպես որ Գոշը Առաքեադիր⁴⁶ է կոչում այդ ովհատը: Գրքերում առաջին անգամ հիշվում է Աղվանքի պատմության մեջ, թարի ակզրին, երբ Ներսես Փիլիփայանը Աղվանքի գանի պայազատներին «ռապանեց մի ժամում, Խորաձորում, որը կոչվում է Դադոյի վանք»⁴⁷: Տեղի հիման վրա Աղվանքովում է

վանքի դիրքը, որը շրջապատված է եղել գեղեցիկ և պտղատու ծառերով: ԺԲ դարի կեսին Գանձակի Չավլի իշխանը, հարձակվելով Խաչենի կողմերի վրա, «այրեց նաև սուրբ առաքելադիր վանքը, որը կոչվում է Դադոյի վանք»⁴⁸: Կիրակոս պատմիչը հիշում է «Դադոյի վանքի եպիսկոպոս Տեր Գրիգորիսին»⁴⁹, որը կաթողիկոսի հետ գնաց Մար՝ ի հերթուն Դավիթ մղորեցուցի: Բնակարանների հետ միասին թեպետ կանգուն է այս մենաստանը, բայց ամայի է: Կանգուն է մնացել նաև սրածայր կաթողիկով եկեղեցին՝ կառուցված Վախտանգ Բ-ի տիկնոց Արզու խաքունի կողմից 1214 թ., իսկ նրա շուրջը կան մեծապատիվ խարդկանց գերեզմաններ: Նրա խորաններից մեկում գտնվեցին ձեռագիր մատյանները: Անխաթար է մնացել բարեպաշտ տիկնոց գեղեցիկ արձանագրությունը. «Ամենակալ Աստծու և նրա միածին որդի Հիսուս Քրիստոսի շնորհիվ ու ամենասուրբ Հոգու պարգևներով եւ՝ Քրիստոսի աղախին Արզու խաթուն, մեծ իշխանաց իշխանի դուստրս, Հաթերքի և ամբողջ վերին Խաչենի տիրոջ թագավորազն Վախտանգի տիկինս, մեծ հույսով կառուցեցի այս սուրբ եկեղեցին իմ ամուսնու, զավակներ Հանանի ու Գրիգորի գերեզմանոցի տեղում, որոնք անժամանակ վախճանվեցին, որովհետև իմ մեղքերի համար Աստված ինձ խրատեց և իմ գլխից վերացրեց երկուսի վայելու պատկը, քանի որ իմ անդրանիկ որդին՝ Հասանը սպանվեց պատերազմում բորբերի ձեռքով քրիստոնեական հավատի համար, և երեք տարի անց իմ կրտսեր որդի Գրիգորը, բնության պարտքը հատուցելով, գնաց տիրոջ մոտ՝ անմիտթար սգի մեջ՝ թողնելով թշկառ մորը: Բայց որովհետև իրենց կենանառության ժամանակ նրանք մտադրվել են այդ տեղում կառուցել եկեղեցի, բայց

⁴⁵ Միջնայել Ասորի, Ժամանակագրություն, Երուսաղեմ, 1871, էջ 33:

⁴⁶ Հայապատում, էջ 386:

⁴⁷ Կղմակտ., էջ 340:

⁴⁸ ԱՅՆ., էջ 358:

⁴⁹ Կիր. Գանձակեցի, էջ 327:

շիասցրին անժամանակ մահվան պատճառով և ինձ ավանդությունը՝ անպայման կատարել իրենց սրտի փափազը: Եվ նաև սովորությունը եւ մեծ հույսով ու աշխատանքով կառուցնեցի այս քաղաքանը՝ նրանց, իմ դրատրերի և իմ ամբողջ ցեղի հոգու փրկության համար: Այժմ աղերապի աչքերով խնդրում եմ բոլոր նրանց, ովքեր երկրապատում են այս խորածին, թող հիշեն իրենց աղոթքների մեջ վերնում գրվածը: Ավարտվեց ՈԿԳ թվին ի փառ Աստծու և սուրբ ուխտի նորոգության համար: Եվ եղացրներին կամակցությամբ հաստատեցինք սուրբ եկեղեցու ժառանգության սահմանները՝ Ապահեն, Եղանակածանց, Բչան, Վայոց ձորի Կանաչավոր գյուղերն իրենց ագարակներով ու սահմաններով, ինչպես և Արփա երկու տունը: Ավագ խորածի պատարագը վերը գրվածի համար անխափան պետք է կատարվի: Եթե որևէ մեկը՝ լինի իշխաններից, առաջնորդներից կամ որևէ այլ անձանցից, փորձի խափանել այս հաստատված կարգը, թող խափանվի նրա հույսը Քրիստոսի նկատմամբ, և նա դատապարտվի Աստծու կողմից»:

121. Կան և Վախտանգի ծնողների՝ Հաաանի և Մամայի հնագոյն արձանագրությունները. «Աստծու կամքով ՈԱԱ (1182) թ. եւ՝ Վախտանգի որդի Հաաան, Հաթերքի, Հանդաբերդի, Խաչենաբերդի, Հավքախաղացի տերս, որպես իշխանապետ մնացի Խ տարի, շատ պատերազմներ մղեցի և Աստծո օգնությամբ հաղթեցի իմ թշնամիներին: Ես ունեցա վեց որդի. բերերն ու գալքանները տվեցի նրանց ու ես եկա վաճք, իմ եղբայր իշխան Գրիգորեսի մոտ և կրոնավոր դարձա, մեծ շարժարանքով ու բազում հնարքներով Հազորից (կամ Ազորից) բերեցի այս խաչքարը ու կանգնեցրի այս սուրբ նշանը, որպես հիշատակ իմ հոգու համար: Ովքեր երկրապատում են, թող աղոթքների մեջ հիշեն»:

«Ես՝ Հաաանի կին Մամա թագուհիս, Կյուրիկ թագավորի

դրատրու, որպես տեր մնացի և տարի: Հայրենիքը թողնելով մեր դրատրին՝ եւ ու իմ ամուսինը եկանք այս վաճքը, Տեր Գրիգորիսի և նրան անվանակից մեր որդու մոտ: Հագնվեցինք ճամակորի հման, և ես կանգնեցրի այս խաչը, որպես հիշատակ իմ հոգու համար: Ովքեր երկրապատում են, թող հիշեն իրենց աղոթքների մեջ»:

Թվում է, որ հետևյալ արձանագրությունը նվիրված է սրբաց մերձավոր Վախտանգին. «Աստծու կամքով ես՝ Միքատի որդի Վախտանգու, Հիսուս Քրիստոսի ծառաս և իմ ամուսինը՝ Քրիստոսի աղախին Հանան, միաբանեցինք Դատի վաճքի հետ, մեր ժառանգությունից՝ սկսած Զիշխա ձորի բերդից մինչև Խոգենակի ազգին, տվեցինք վաճքին, արեցինք նվերներ. մեծ ծախսով ու մեծ հույսով կանգնեցրինք մի մեծ խաչ: Մենք՝ բնակիչներս, Տեր Գրիգորիսը և միաբաններս, սահմաննեցինք բոլոր եկեղեցներում Հովհաննես Նանայի, Վարդանանց և Վախտանգի տոներին երկու օր ժամանացություն կատարել: Արդ, ով ընծաները և ունեցվածքը խի սուրբ վաճքից կամ խափանի ժամանացությունը, ՅԺԸ (318) հայրապետների կողմից նգովվի և մեր մեղքերի տերը դատնա»:

Թվում է, որ Վախտանգը Լիպարույան Միքատի որդին է, որի մասին արձանագրվել է 1265 թ. «Աստծու կամքով ես՝ Միքատ իշխան» մեծ Լիպարու որդիս, միաբանեցի Դատի վաճքի սուրբ ուխտի հետ Տեր Հովհաննեսի առաջնորդությամբ և գնեցի Խրնուաշանց ազգին, Եղեգիսում իմ գնած ձիթհանքը, ստացված արդյունքները, Կանաչապատ գյուղը և այն, որոնք հաստատեցի բարի ծախսով, տվեցի սուրբ կաթողիկետին: Տեր Անաստարը և մյուս միաբաններս սահմաննեցինք մեկ ժամերգություն բոլոր եկեղեցներում Զատկի կիրակիի հարության օրը: Ով որ խի մեր տվածք կամ ժամերգությունը խափանի, ՅԺԸ հայրապետների կողմից նգովված լինի»:

Այդ նույն ժամանակ և Մամքանը՝ երկրի մեծ իշխան Հասանի կինը, շնորհում է բազում կապվածքներ, 1287 թ. «Ճգ թվին Աստծու օգնությամբ ես՝ արի Հասանի կին Մամքան և մեր որդի Գրիգորը, լինելով այս տեղերի տեղերը, որոնք հատակ էին մեր իշխանները, մեր սուրբ միաբանությանը տվեցինք Չողենիանց, Ծաճուանց Զվատեղը։ Ես՝ Գրիգորս, մեր բաժին Ծագուանց հողերը տվեցի իմ որդին Տեր Սարգսին։ Այս որ խի սուրբ միաբանությունից, կղատապարտվի Աստծու կողմից։ Մեր միաբանները սահմաննեցին սուրբ Ստեփանոսաի տոնի ժամերգությունը, որը նվիրված է իմ մոռը և իմ կնոջը՝ Աստին։ Ով որ ժամերգությունը խափանի կամ ընծանները խի, կղատապարտվի Աստծու կողմից։ Բացի դրանից, մեր բաժին Մոլորաբակը ևս տվեցինք սուրբ միաբանությանը։»

Սրանց սերունակները ժողովում ամրացրել ու ավելացրել են նույնական ինչպես որ արձանագրվում է ընդառնակ կերպով. դրանց մեջ մեզ համար կարևոր են վանքի և Վահանգաց ու Հասանյանց տոհմի մասին տեղեկությունները, որի համար դրանց կանոնադատնանը ստորև։

122. Դոփի որդիներն ու թոռները և նրանց կալվածքը.

«Իշխանաց իշխան Սարգսի դուստր, բարեպաշտուի Դոփը, որի ամուսինն էր բարեպաշտ Խաթրա Գրիգորը, իսկ նրանց որդին՝ քաջ ու հաղթող զորավար, Ականի, Հանդաքերդի, Սոթքի, Շաղդարի և բազում այլ գավառների մեծ իշխան Հասանը, ամենից շատ սիրում էր իր հայրենի Ծար գյուղը և քաջության պարգևները, որոնք տրված էին հայոց աշխարհականների կողմից որպես արյան գին։ Նա ուներ Քրդի դուստրը Մամքանին, իրենց որդի բարի Գրիգորին։ Առա ամուսինն էր Ասիք՝ Սյունյաց կողմերի իշխան, Տարսային կոմսի դուստրը։ Նա շատ ունեցվածքով ու ծախսերով փարթամացրեց Ստարե վանքի սուրբ միաբանությունը, որովհետև կառուցեց տաճարը,

դարպասը և այլ ուրիշ արդյունավետ գործեր արեց։ Իսկ մյուս որդին՝ Տեր Հովհաննեսը, կառուցեց Գետամեջ սուրբ Վանքը։ Գրիգորի որդի Վահրամը և սրա որդի Սարգսին ևս բազում օգտակար գործեր կատարեցին։ Դրանցից մեկը Տաթե, Խթրի, Գետամեջի, Ծար գյուղաքաղաքի վանքերի գեղեցիկ գանգակ-մերն են, որ կան մինչև օրս։ Սրա որդին էր Հասանը, որից էլ սկսվում է Դոփի ցեղը, որոնք են՝ Ծահնշանը՝ Ուլուրեկանց Պապը, Ալբորինը՝ Հայտնեցոց Պապը, Զահանչենը՝ Ծահանդեցոց Պապը։ Հասանի որդին էր Ապուղենը, նրա որդին՝ Դուրստն, իսկ նրա որդին՝ Այտինը։ Եվ սրա ժամանակ, իսմայելացիների հզորացման, հայոց թագավորության թուլացման ու հայոց իշխանների ցիրուցան լինելու ժամանակ, այլազգիները հարձակվեցին և Մովք մեծ իշխանին՝ Բեթալ Հասանին, ամորձատեցին «մալ արարին»։ Պարոն Այտինը գնաց դիվան, երեք տարի աշխատեց և, շատ բան տալով, այլազգիների ձեռքից ազատեց վանքերը, որոնք Տերը կտա իրեն որպես վարձ իր ծառայության համար։»

«Ամենակալ Աստծու և մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսի կամքով գրվեց մեր այս իշխանական հրամանը. մենք՝ Տուրուն, Սեւեն, Պոռշը, Գրիգորը, Հասանը, մեր եղբայրներն ու որդիները, այս հաստատ հրամանը տվեցինք Տեր Ավագ Եպիսկոպոսին ու նրա եղբայր Մանվել արքայացին՝ նրանց լավ հավատարմության համար, որպեսզի մեր հայրենի աթոռ Դադիվանքը, Խաթրավանքը, Գետամեջը, որ մեր գերեզմանատունն է՝ մեր պապերից մեզ մնացած, նրանցը լինի, քանի որ այդ վանքերում մարդ չկար, որոնք սկզբում շեն էին պահում ու լուսավորում ենեղեցիները. այդ պատճառով ուղևորվեցինք և դրանք նվիրեցինք սուրբ աթոռին, նրանց հանձնեցինք նաև երկու իշխանությունը՝ Եախսկոպոսությունը և պարոնությունը։ Ինչպես որ մեծ կաթողիկոս Տեր Վարդանը Դադիվանքը, Խաթրավան-

թը, Հաղպատը իր վիճակով տվել էր Տեր Աթանասին ու Տեր Սարգսին, նոյնպես և այս հոգևոր Տեր Գրիգոր Կաթողիկոսը այս աթոռով հաստատեց վիճակով ու շրջաբերականով»:

«Ամենակալ Աստծու կամքով ես՝ Սեյտին՝ պարոն Հասանի թոռու, պարոն Ծանչի որդիս, մենք՝ Գրիգոր Հասան, Անկին, Ալթունքը՝ պարոն Վահրամի որդիները, պարոն Հասանի թոռները, ես՝ Այտին՝ պարոն Տուրոսնի որդիս, պարոն Աղբողի թոռու, ես՝ Ծանչեն՝ պարոն Հասանի որդիս, պարոն Զահանջի թոռու. մենք՝ չորս եղբայրներս, մեր վանքերից տվեցինք Չափարի հանդից՝ Զազունաց ագարակ գյուղի, Բոնչի աղբյուրի, Թողանանց գետի, Պետրապահի հետ միասին, իսկ մեր պապերը տվել են Սոխանանցը, Ծովատեղը, Զաշորանցը, Չալքանցը, Յրդնոտնը, Ծիունանցը, Գրիգորաթաղերը, Դադիվանքը՝ իր բղատակերով, Հերանանց Հակառակարերով, Նավի աղբյուրով, Բերդաքարով, Կուապաշտի ձորով, Ողնով, ինչպես նաև Ծաղկանցը, Եղեարածանցը, Խողենակուց մեծ այժմին Մանանաձորի հետ միասին։ Տվեցինք Ավագ Եպիսկոպոսին, որը մեր մեծն է, քանի որ Արա պարտականությունն է ղեկավարելը։ Նա Աստծով ազատ է, իսկ եթե ուրիշ մարդ է ղեկավարում, տասանորդը անպայման առնում և տալիս է վանքին։ Սա եղավ մեր առաջին ուխտը Աստծո և սուրբ Թադեոսի առաջ։ Ով մեզնից հետո այս կարգը խաթարի կամ կալվածքները խլի՝ լինի մեր որդիներից, թոռներից, թե ազգականներից, Աստծո առաջ մեղապարու է, աներեն, ՅԺԸ հայրապետների կողմից նզովված, Կայենիծ և Հուղային դասակից։ Իսկ եթե այլազգի և թուրք լինի, իր հալալը թող հարամ լինի, և իր մարգարեի (փեղամպար) կողմից նզովված լինի. ամեն»։

Այս ամենից հետո նոր նորոգվող տեղում ԺԶ դարի կեսին

արձանագրված է մի խաչվեմի վրա, երեք վանքերի երկու երիս կոչված տեղում։

«Հանուն Աստծու ես՝ Տեր Գրիգորս, երեխա ժամանակվանից եկա եկեղեցու դուռը, շատ աշխատանք կատարեցի, Ծանչի մասնաւությամբ վանքն ավերեցին, ես չհամաձայնեցի, բայց շենք գնեցի և շինեցի. Կառուցեցի երեք ջրաղաց, հիմնեցի երեք այգի և եկա սուրբ Առաքյալի դուռը, շինեցի Խութը, որ այս եկեղեցու ունեցվածքն է հավաքում. այսինքնը, բանչարանցները, ջրաղացները և այլ բաներ եկեղեցուն նվեր տվեցի։ Արդ, ով որ այս գյուղերը կամ կալվածքները շանակ խել սուրբ Առաքյալից, ՅԺԸ հայրապետների կողմից կնզովվի, Հուղայի, Կայենի և Քրիստոսի խաչողների բաժինը կտանա, մեր մեղքների տերը կդառնա։ Իսկ ով որ շեն պահի և մեզ հիշի, Քրիստոսից հատուցում կտանա. ամեն։ ՈՒ թվին»։

123. Այս Գրիգորը վանքերի առաջնորդների մեջ արձանագրվածներից վերջինն է, իսկ մյուսներն են՝

Տեր Գրիգորի Վախտանգ Ա-ի որդին, 1181.

Տեր Հովհաննես, 1265.

Տեր Անաստաս, 1265.

Տեր Սարգիս Գ-ի որդին, 1287.

Տեր Վարդան, ԺԵ դարում.

Տեր Ավագ, ԺԵ դարի կեսին.

Տեր Գրիգոր, 1558։

Իսկ երեսունից ավելի հիշատակված վայրերի արձանագրություններում, թեև շատ փոքր ազգականներ կան, բայց մեզ նեղանական նաև նաև շատ գյուղեր, ձորեր, բերդեր, ինչպես, օրինակ լինի հալալը թող հարամ լինի, և իր մարգարեի (փեղամպար) կողմից նզովված լինի. ամեն։

որի վրա մի այլ ընդօրինակող այդ տեղի անունը գրում է Աղու կամ Հաղու ձևով:

124. Զգիտես այդ նույն Դադոյի, Խթրավանքի, թե մանավանդ ուրիշ վանքերի հետ է Խաղաղի տունը, որը հիշում է Կիրակոս՝ Վարդապետներից ոմանց մասին ասելով. «Խաչենի սուրբ Վարդապետներ, միմյանց հարազատ Գրիգորիսը և Տեր Եղիան, որը (վանքը) Աստված զարդարել էր երկու մարդով, այս աշխարհից տեղափոխվեցին Քրիստոսի մոտ և գտնվում են ճամկել է ՈՉԵ (1238) թ., իսկ Եղիան՝ ՈՂԸ (1249) թ.»⁵⁰: Սրանց տապանագիրը ընդօրինակում են Զալալյանները, բայց չեն հշում որոշակի տեղը, այլ Խթրավանքի արձանագրությունների թվում հշում են առանց վերենագրի. «Այս է գերեզմանն ու շիրմը վեհիմաստ ու արդյունավոր Վարդապետներ, սուրբ Միաբանության առաջնորդներ Գրիգորի և Տեր Եղիայի. ովքեր կմտնեն խորանը, թող հիշեն հանուն Քրիստոսի, աղաչում են ձեզ՝ նաև Գրիգոր Եպիսկոպոսին հիշեցնք հանուն Տիրոց»: Երկուուն էլ գտնվեցին Գանձասարի եկեղեցու օծման հավակատիքի ժամանակ, և ինչպես խոսքերից երկում է՝ Եղիան վախճանվել է 1249 թ., որը այն վանքի առաջնորդն էր, որի տեղը մեզ անձանոթ է, բայց ստոյգ երևում է, որ անունը Թաղենոսի աշակերտի անունով է, որի մասին ասում է նույն Վանական Վարդապետը. «Եղիշեն և Խաղաղ յոթանատունից երկուսն են, որոնք Թաղենոսի հրամանով գնացին Աղվանքի կողմերը և այս տեղ վախճանվեցին»⁵¹: Այսպես վկայում է Քրիստոսի երեք

աշակերտների մասին, որոնք հյուրընկալվել են Արցախի անձունությամբ:

ԽԱՇԵՆ

125. Անվանի գավառը, ինչպես նաև Խաչենի աշխարհը, հիշվում է Դ դարից Խաչյանք տոհմի անունով, Ներսես Մեծի և Արշակոնյաց արքաների գահնամակում, որը հետագայում երկար ժամանակ անձանոթ է մնացել պատմություններում: Այն միջին դարերում իր իշխանությունը տարածեց նաև վերը նկարագրված Թարթառի հյուսիսային կողմերի գավառների վրա, հասնելով մինչև Գեղամա ծովի ափերը և Չըբերդի ամբողջ գավառը, մինչև որ այդ երկրամասը կոչվեց **Փոքր Սյունիք**, որը հայոց նահանգներից (աշխարհ) մեկն էր: Սովորեալիք նրա միջին և հարավային կողմերը կոչվում էին Խաչենք կամ Խաչենի երկիր՝ սրանում գտնվող գլխավոր բնակավայրի անունով. սա ներքին Խաչենն է:

Աշխարհագրի բառացանկում ասվում է. «Խաչենը սուրբ Խաղապետի գլուխն է, Գանձասարն է»⁵², որը վկայում է այն մասին, որ այստեղ է եղել երկրամասի կենտրոնը, այսինքն՝ Խաչենի բերդը, թեն այժմ անհիշատակ է: Գանձասարի 21 (1271) թ. մի արձանագրությունում այն կոչվում է Սուրբ Խաչեն, որը ապացուցում է, որ այն իր անունն ստացել է սուրբ Փայտից (Խաչից) քրիստոնեության առաջին դարերում, սուրբ Մեսրոպից ավելի առաջ: Խակ երկրի տերությունն ու պայազատները բարգավաճման են հասել Թ դարում, երբ հիշվում է նախ

⁵⁰ Կիր. Գանձակցի, էջ 270:

⁵¹ Տե՛ս Միխայէլ Աստրի, Ժամանակագրութիւն, Երուսաղէմ, 1871, էջ 88:

60

⁵² Վարդան Վարդապետ, Աշխարհացոյց, Փարիզ, 1980, էջ 11:

Խաչենի թերդը. Աղվանքի իշխան Վարազ Տրդատի՛ կինը, դավարությունից խոսափելով, «առնում է իր մնացած դատերը՝ Սպարամին (կամ Սպարամիկին) և գիշերով մեծ դժվարությամբ մտնում է Խաչենի թերդը... Սպարամին ամուսնացնում է Սահի որդի Աստրեների հետ, որը Հայկացյանց տոհմից էր և Սյունիքի տերը», որի սերունդները հասան արքունական աստիճանի Սյունիքում և Արցախում, որտեղ կոչվեցին Փառիսոսի թագավորները: Եվ այդ ցեղից ուրիշները Խաչենի իշխաններ ու պայազատեր դարձան, որոնցից միշտում է ոմն Գրիգորը Ժարի Կեսին, որը հյուրընկալվել էր Անանիա Կաթողիկոսի կողմից: Եվ դրանից առաջ Պերիկեռումն Կոստանդին կայսրը միշտ է Խաչենի իշխանին, նրան դասելով մեծաշուրջ իշխանների շարքը, որոնց մասին պատշաճ է համարում գրել Զամակի վերնագրում:

128. ԺԲ դարի Ակադին Խաչենի պայազատները բաժանվում են երկու գլխավոր տոհմի, որոնցից մեկը տիրում է Վերին Խաչենին, այսինքն՝ Վայունիքին և Սիսականին, գահը պահեղով Հայքերքում, մյուսը՝ Ներքին Խաչենին՝ ունենալով Խաչենաբերդ գահանիստը: Արձանագրություններում և պատմիչների երկերում առաջինները կոչվում են Դերսումյանք, իսկ երկրորդը՝ Սակոյանք: Առաջիններին ազգակիցներ ենք գտնում մինչև ԺԸ դարի Կեսը, իսկ երկրորդինը՝ ԺԳ և ԺԴ դարերում: Դրանցից Ռեսոն երկուսը կոչվում են մի՝ Հասան-Զալալյան տոհմ անով, որոնցից հետագայում հշանակվեցին Աղվանքի կաթողիկոսներ, և ցարդ գյուղություն ունեն տոհմի նյութերը: Օգտվելով դյուրմբունիի արձանագրություններից ու պատմություններից՝ նշանակեցինք նրանց հաջորդական կարգը, որքան որ կարողացանք. թվերից մեկը ցույց է տալիս նրանց ապրած տարիները, իսկ մյուսը՝ մահվան, որտեղ դրվում է խաչանշան (+):

Գանձասարի արձանագրություններում կարդացվում են

սրբաց անվանակից այլ պայազատներ ԺԵ—ԺԶ դարերում, որոնց հաջորդականությունը չկարողացանք նշանակել, ինչպես նաև հենց շատերին, որոնք հիշատակված են Կիրակոսի Կողմից որպես հնագործն խաչենցիներ. այսպես՝ Հաղբակյանները ԺԳ դարի Ակադին, որոնք այլուր կոչվում են Վարդանանց ազգ, և Ծահապունյաց բակները, որոնց ճյուղագրությունը տրված է Կեչառութիւ արձանագրության մեջ:

127. Փառիսոսի թագավորների վերացումից հետո Գանձակի ամիրաները սկսեցին նեղել Խաչենի իշխաններին. նախ Փատրունը ձեռք գցեց գավառին, որին հակառակվեց Գագիկ Աթագրատունին: Բայց երկրի իշխանները, պատսպարկելով իրենց ամրոցներում, բռնակալներին պակաս նեղություն շատանեցին: ԺԲ դարի Կեսին, 1146 թ., Գանձակի Չավլի իշխանը ժերկին գնաց Խաչենի, Տամօնիքի և Աղախի կողմը, քանի որ նրա ձեռքի տակ շննացին այն դյոյակները, որոնք նա առաջին անգամ առել էր. այնուեղի ազատվածներից մնացածները, որոնք թաքնվել էին անտառներում, նորից են գրավում իրենց թերդամրոցները և ապստամբություն մղում տաճիկների (թարթարների) դեմ: Այդ պատճառով նեղվելով՝ Չավլին դիմում է երանց վրա՝ վրեժմնդրության համար. նա չնայած ամրոցները չկարողացավ առնել, բայց ամբողջ գավառը խապա ավերեց: Այլոց և սուլը առաքելադիր ուխտը, որ կոչվում է Դադուի վանք, և ինքը չվեց—գնաց Մարաց աշխարհը»⁵³:

Սակայ ժամանակ անց և բռնակալ Ելտկուողը «պատերազմը չեր դադարեցնում Խաչենի իշխանների դեմ, որովհետև երբեմն գաղտագողի գնում էր, գրավում Հարբ ամրոցը և բոլորին առհասարակ սրի քաշում»:

Դրանից հետո իշխանները հզորացան, գերազանցեցին թա-

⁵³ Հայապատում, էջ 336:

թարմերին և իրենց ցեղը խառնեցին ժամանակի ազնվագոյն տոհմերի՝ Կորիկյանների, Բաղացիների, Զաքարյանների և Քորդյանների հետ: Եվ այդ ժամանակամիջոցում կառուցեցին երկրի սուրբ վաճռերը, որոնց գլուխը կանգնեցին անվանի և իմաստուն մարդիկ, որոնցից ոմանք գնացին Գուգարքի կողմերը և դարձան մեծամիջամբավ՝ Հաղպատի աթոռի առաջնորդներ, ինչպես, օրինակ, Բարսեղը ԺԲ դարում և Հովհաննիսյանները ԺԳ դարում, որ գնաց և Տեսումն Խաթունը և կառուցեց Տիրամոր եկեղեցին: Նրա հետ այնտեղ գնացին և նրա ներայրերը, որոնք այնտեղ ապրեցին և մեռան:

Արանց եղբորորդի Հասանը՝ փաղաքաբար Զալալ-Իոյ Կոշվածը, Խաչենի իշխանների մեջ անվանի եղավ, փառքով և շինարարությամբ աչքի լնեավ Գանձասարում, որի արձանագրության մեջ նրան և նրա հորը թագավոր են անվանում:

Ա

ՎԱՍԱԿ
|
ՍՄԲԱՏ, ԳՐԻԳՈՐ (1148—50)

ՎԱԽՏԱՆԳ Ա
|
ՀԱՍՍՆ Ա (1141—1184), ՏԵՐ ԳՐԻԳՈՐԻ
(1182)

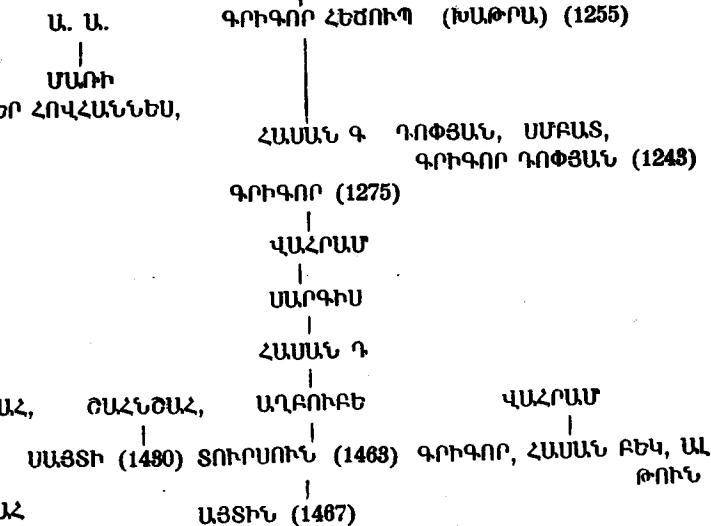
ՍՄԲԱՏ, ԽՈՅԱԴԻՆ, ԳՐԻԳՈՐ, ՎԱԽՏԱՆԳ Բ (1182), ԳՐԻԳՈՐԻ,

ՎԱՍԱԿ (+1201)

ԽՈՅԱԴԻՆ, ԽՈՅԱՆ ԴԱՎԻԹ

ՎԱՍԱԿ (1287)

ՍՄԲԱՏ, ՀԱՍՍՆ Բ. (+ 1244), ԳՐԻԳՈՐ
(1212)

Բ

ԽԵՐՁԻՆ ԽԱԼԵԽՆՑԻՔ

ՎԱԽՏԱՆԳ Ա

ՀԱՍՍՆ ՄԵԾ

ԽԱԹՈՐԻՆ, ՎԱԽՏԱՆԳ ԹԱՎՈԿԻԿ (+ 1218),

ՍԵԽԵԶԵՐԻՄ, ՍԵՎԱԴԱ

ՄԱՐԻՆԵ, ՆԱՍՐԱ ԴՈՒ, ՀԱՍՏԱՆ ԶԱԼԱ ԴՈՒ, ԶԱՅԱՐԵ, ԻՎԱՆԵ
(1214—1261)

ՄԱՍԻՆ ԽԱԹՈՒՆ, ԱԹԱԲԵԿ (1261—82), ՌՈՒԴՈՒՔԱՆ ԿԻՆ,
ՏԻՒՆ ԽԱԹՈՒՆ
ՊԱՐՈՆ ԶԱԼԱ
(Երկու Զալապետի միջն պահաստու են 2 կամ 3 ցեղեր):

	ԶԱԼԱՆ ՄԵԾ
ԱԹԱԲԵԿ,	ՀՈՎՀԱՆ ԿԹՂԿՍ. ԱՂԲԱՍ
ԱՅՏԻՄ ԲԵԿ	կամ ՊԱՍՏԱՆ.
ՍԱՐԳԻՄ	(1448—71)
	ԱՐԴՍԱԿԵՍ ԿԹՂԿՍ.
	ՍԱՅՏՈՒՆ (1457)
	ՀԱՏԻՐ ՄԵԼԻՔ (1500)
	ՍԱՐԳԻՄ ԲԵԿ
	ՍԵՀՐԱՄ ԲԵԿ
	ԳՐԻԳՈՐ ԿԹՂԿՍ.
	ԶԱԼԱ ԲԵԿ (1586)
	ԱՂԱԶԱՆ ԲԵԿ
	ՎԵԼԻԶԱՆ ԲԵԿ
	ԲԱՂԴԱՍԱՐ
	ՎԵԼԻԶԱՆ Բ.
ՍԱՐԳԻՄ	ԵՐԵՄԻՆ ԿԹՂԿՍ.
	ՄՈՒԼԵՒ ԲԵԿ
	ՄԵԼԻՔ ԱԼԱՎԵՐԴԻ
	ՄԵԼԻՔ ԳՐԻԳՈՐ
	ՄԵԼԻՔ ԲԵԿ
ԻՄՐԱՅԵԼ ԲԵԿ, ԶԱԼԱ ԲԵԿ	/ ՍԱՐԳԻՄ ԿԹՂԿՍ., ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿԹՂԿՍ.
	ԴԱՏԻՆԵԼ ԲԵԿ
	ԲԱՂԴԱՍԱՐ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Նրա կինն էր Մամքանը՝ Բաղաց թագավորի թոռը: Նրա խընդ-րով և մեծն Վանականի հրամանով ոմն Տեր Խարայելը՝ Գրի-գորի եղբայրը (ըստ իս⁴ Եղիան է հիշատակել), վկասանու-րուն սահմանեց՝ զստ հայկական և հոռոմեական ամփուների, և առաջինը առ է հիշվում ստույգ ժամանակով տոնավեճ՝ մատ-յանում: Այս Զալալը, առաջինը նեղվելով թաթարներից, աստ-վածային ողորմություն գտավ, և Սահմանի խանը նրան վերա-դարձեց Զարաբերդը, Ականան, Կորկատը, որոնք գրավել էին իրենից: Բայց բանարկու մարդկանց միջոցով նա հանձնվում է Արդուն խանի ձեռքը: Մինչ նրա դուստր Ռուզուքանը՝ ոմն Բոր թաթար իշխանի կինը, աշխատում էր փրկել նրան, ան-օրենքները շտապեցին չարաչար մահվամբ սպանել բարյացա-պարտ մարդուն, 1261 թ.: Եվ նրա որդի Աթաբեկը բերել տվեց նրա նշխարված մարմինը և խանեց Գանձասարում:

Սրանից սկիզբ է առնում Հասան-Զալալանների ցեղը, ո-րոնցից է Զալալբեկ իշխանը իր երկու եղբորորդիների հետ: Նա 1588 թ. հայոց այլ մելիքների հետ միասին գաղթեց Պարսկա-ստան, զզվելով օսմանյաններից, որոնք 1579 կամ 1580 թ. թա-լանեցին ու ավելինեցին Խաչենն ու Զարաբերդը:

128. Բայց հզոր և իշխանավոր մարդկի չպակասեցին Խա-չենի տնից և հետագա դարերում. Մյունյաց մելիքների հետ միասին մինչև մեր դարը նրանք գրավեցին վիճակների ու գյու-ղերի վերակացությունը: Լեկերը 1722 թ. արշավեցին Ուտիք և Բատան մինչև Խաչենաձոր, ավարի ենթարկելով Երկիրը, մեծ վիճա պատճառեցին: Մեկ տարի անց խաչենցիները, միանցի-լութ Ուտիքի կողմերի բնակիչների հետ, կանգնեցին օսմանցի-ների և պարսիկների դեմ: Եվ ԺԸ դարի վերջերին, բռնակալ Փանա խանի օրոք, ինքնագլուխ իշխանությամբ փառավորվում էին Հովհանեսի Մելիքը և նրա որդի Բելկարը՝ գորավոր և կորովի մարդիկ, և նրանց հման Աղամ Մելիքը, որը նրանցից էլ առաջ

անցավ փառքով և հերոսությամբ, և որի մեծաշեն վիմատաղ սպարանքները մինչև օրս կանգուն կան գավառի տարրեր կողմերում: Մելիք Շահնազարը՝ մեծահանճար և քաղաքագետ մի մարդ և ուրիշները՝ Մելիք Ալլավերդին, Մելիք Բաղրամը Մելիք Եսային, Մելիք Միրզախանն, մնացին պարսից հաւատակության տակ: Նրանց սերնդից ունաք և այժմ պատվի և արժանանում ուստաց դուանք:

129. Զալալյանների իշխանության ժամանակ Խաչենի սահմանը ձգվում էր դեպի հարավ, հասնելով մինչև Շուշիի կողմերը, որ մոտ է Գարգար գետին, իսկ ամբողջ երկիրը նրա ու Թարթառի միջև է, որոնց միջով, բարգավաճ հովտով, հոտով և Խաչենագետը, որն իշնում է Գանձասարի և Շահթափսի լեռներից, որոնք գտնվում են Գըրք-կյող լեռան վերջում՝ Խաչենի, Զանգեզուրի, Վայկունիքի միջնասահմանում: Խաչենագետը աշից ընդունում է մի մեծ և մի քանի փոքր վտակներ: Բայց նշանավոր երկրի բնական կերպարանքը, բացի Շուշիի կողմերից և արքունական ճանապարհից, մեզ լավ ծանոթ չէ՝ այստեղով հետաքրքրվող ուղղությունից չանցնելու պատճառով:

Արցախի և Ուստիքի այլ գետերի հման Խաչենագետուն կ ձորերով է իշնում, որի հետևանքով էլ այդ մասը Խաչենագետը է կոչվում: Մեր նախնիներից Կիրակոսը հիշում է, թե ինչպես 1240 թ. Խաչենում սարսափելի ու խոշոր կարկուտ է տեղում, որի հետ էլ թգաչափ ձկներ են խափվում, որ «մենք մեր աշրջ շտեսանք, ասում է, բայց շատերը կային և հավաստիացնում են, թե իրենք ականատես են եղել»⁵⁴:

Ըստ հին աշխարհաբաժանման՝ երկրի հյուսիսային կողմը՝ Թարթառի անջրագետը և Խաչենի արևմտյան հովտով, սեփականացրել էր Մեծիրանքի գավառը, արևմտյան կողմը՝

Մյուս Հարանդը կամ Ամարասը, հարավային կողմը՝ Պանծինք գավառը և Շուշիի այլ գավառներ: Դրանց համաձայն՝ մենք էլ Չըրերդ գավառի մնացած մասը բաժանեցինք երեք մասի, դրանք կոչելով հին գավառների և նրանց նոր բնակավայրերի անուններով՝ Մեծիրանք և Կատատ, Ամարաս և Անկերան, Պանծկանք և Շուշի:

ՄԵԾԻՐԱՆՔ—ԿՍԱՊԱՏ

130. Արցախի հայտնի գավառներից մեկը Մեծիրանքը կամ Մեծյուրյանքն է, որն ավելի լավ է կոչել Մեծարունիքը: Այն մոր առաջին պատմիչները չեն հիշատակում, բացի Աղվանքի պատմիչից, Զ—Թ դարերի մոտակայքում: Սա համարվում է Խաչենցիների հին ցեղի օրիանք: Ուներ եպիսկոպոսական հին աթոռ Ս. Հակոբի անվանի վանքում, որի առաջնորդները հիշատակում են Զ դարից, ինչպես ցուց կտրվի ստորև:

Այս գավառը տարածվում էր Տրոու գետի աջ կողմում, արևմուտքից դեպի արևելք և ձգվում դեպի հյուսիս: Նրա հարավային կողմին մոտիկ հոտում են գետակներ, որոնց ակունքները հայտնի չեն: Դրանցից մեկը, իմ կարծիքով՝ Կսապատի մոտով ամցնողը, կոչվում էր Զղախ, և պատմիչի նկարագրությամբ երա սահմանները կոչվում են «Զղախյան հովիտ, Ասպարհանն դաշտակ Տրոու գետի ափին, որը գտնվում է Մեծիրանքի վիճակում (գավառում)»⁵⁵, որտեղ կանգ են առել Մեսրոպի աշկերտները, որոնց թաքցրած նշանաբները հայտնաբերվեցին և դարում: 821 կամ 822 թ. պարտավցիները ասպատակելով Ամարասը՝ եկան այստեղ «և ամրացան Մեծիրանքի գավառում,

⁵⁴ Կիր. Գանձակեցի, էջ 321:

⁵⁵ Կղճկտ., էջ 208:

Ծիկաքար կոչվող տեղում»⁵⁶, որոնց կոտորելով Քաջ Սահի Սմբատյանը՝ գերի վերցրեց: Երեսուն տարի աևց (մոտավորապէս 853 թ.) «անձնեների շատովյունը Մեծիրանք գավառու տեղատարափի է վերածվում, և հեղեղի ընթացքը հասնուն է Դաստակերտ գյուղը, որը գտնվում է գետերի միացման տեղու, որտեղից խաշնարածների ութ հարյուր վրան տարափ, որուք Կովկասից եկել էին ամառային արոտավայր»⁵⁷: Գետերի միացման տեղում կարծեմ Խաչենագետի վտակն է, որը աչից (հառավից) է հոսում:

131. Հյուսիս-արևելքում, Տրտուի ջրաժամի սկզբում, սովոր գավառի և Ծվաճշերի սահմաններին մոտիկ, կա երկու գյող՝ Ռվու-դարաբեկ և Քյուչյուկ-դարաբեկ, այսինքն՝ Մեծ և Փոքր Փոքրի հարավում է գտնվում աշխարհագիրների նշած Կապատ կամ Քաարադ մեծ ավանը՝ հեռվից շրջապատված լեռներով, իսկ մոտիկից՝ այգիներով. այն գեղեցիկ մի վայր է, ինչպէս եւ կարծում եմ ոռոգվող Զղախ գետով, որը տոթակեզ ամուսը շողում է լեռների շորջը: Ումի գեղեցկաշեն եւեղեցի՝ բարձրացած չորս այլուների վրա, կառուցված 1686 թ.: Այժմ այդ գավառում դրանից մեծ և բազմաբնակ բնակավայր չկա, որի հետևանքով էլ նրա գլխավոր գյուղն է և, ինչպէս կարծում եմ, այդ կողմի տեսուչի հստավայրը:

Սրա հարավային կողմում գտնվուան են Քյուկ-յադախ և երկու Ծան-յադախ գյուղերը, արևելքում Քեղանին է, իսկ արևմրտյան կողմում գյուղ չի նշյում: Ըստ աշխարհագօճի՝ արքյուկ-յադախը Մոխաքակ գյուղը պետք է լինի, հիշատակված Հալալյան Սարգսի կողմից: Այնունա կա երկու գեղեցկաշեն եւեղեցի, որոնցից մեկը Տիրամոր անունով է, իսկ մյուսը՝ Խը-

Մանանց (*), ինչպէս նաև Մելիք-Աղամի մի Բոյակապ ապարանքը⁵⁸:

132. Այս հովտում և Ասպարիսաձև դաշտակում, որը իր շորջ գտնվող լեռների շնորհիլ է այդ անունն ստացել, ինչպէս վերևում կ այլուր ասացինք, մի քանի օրով հանգրկամեցին Մեսրոպի աշակերտները, որոնք եկել եին Մեծկոնիքից: Եվ երբ հոսնական ասպատակները մոտենում են, աշակերտները այնուն յաղում են Երուսաղեմից բերած Աշխարքները և մեկնում, բայց չեն կարողանում ազատել ավագանների ձեռքից, և նրանցից նահատակվածները որպէս սրբություն ծածկված են մեռու շորջ 200 տարի, մինչև որ Աստծու այր Խորայելին տեսիլը երևաց, և նա իր վիճակի եախսկոպոս Դավթի հետ գալով Մեծիրանքի կողմերի եախսկոպով Հովելի մոտ, որի թեմի մեջ էր մտնում Զղախը, սկսեց որտեղ երազում տեսածները: Արդ՝ երանք Մեծիկողմանքի Ըստատակ գավառից Տրտուի վրայով անցնելով Զղախյան հովիտը, «դուրս գալով տեղավորվեցին նշանավոր անտառում, բարձրավանդակ տեղում, մի սարավանդակ վայրում: Այնունա կար իհայտաշեն մի նատուր՝ խեցիներով երեսապատված, խաչանիշ զարդաքանդակներով դրվագված, պատերը զարդափայլ գեղեցկությամբ հորինված: Արդ՝ այդ լորոց հայտնի դառնալու ժամանակ աճապարանքով հավաքվեցին պատվական մարդիկ, քորեպիսկոպոսներ, հարյուրերի սարկավագներ, գլխավոր գավառապետներ և մեծամեծներ, գործակալներ, տղամարդկանց ու կանանց ժողովրդական բազմություններ, որպեսզի բոլորը մասնակցեն Աստծու սրանշերագործությանը... Եվ երեքօրյա պասի ժամկետը լուսնալիս Արասուն Խորայելը բայց ձեռքն առավ, խոնարիկնեց բոլորի

⁵⁶ Ան., էջ 826:

⁵⁷ Ան., էջ 833:

* Համեմ՝ Զարդարանց Սարգս, Անապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, թ. Ա, Տիֆլոս, 1842, էջ 180:

առաջ և, ուղիղ ճայելով նկատված տեղը, հրամայեց աներկյով փորձ: Եվ այնուղի մեկտեղ հավաքված բազմաթիվ մարդին, մասնակցելով այդ գործին, իրենց գգեստներով կրում էին հեղը հեռու: Նրանք աշխատանքից հոգելով՝ չկարողացան տեսալի ու բաղձալի գանձը գտնել: Ապա այնուհետև արևելյան կողմի փայտաշեն հարկը քանի եցին, ուր դրված էր Տիրոջ մերսաքիշ պատարագի սեղանը: Այնուղի հետախուզելով և որոնելով՝ սեղանի տակ մոտ մեկ կանգուն փորեցին: Հանկարծակի այնուեղից շատ քաղցր ու անուշ բուրմունք տարածվեց: Եվ լցվելով համելի առատությամբ՝ շատերի հոտոտելիքները մշտապես քաղցրացրեց: Այդ հոտը ճշգրիտ կերպով նմանվում էր խնձերի ու զանազան ծաղիկների ազնիվ բույրերին, մինչ որ բոլորը առհասարակ զարմացան: Եվ երբ փորեցին տար թիզ, գտան երկու արծաթյա արկեր, որոնց վրա դրված էր կապարն կճիք: Վերջինիս վրա հաստանելուս մեխերով մնաված էր մի ոսկեճույլ տախտակ, և նրա վրա գրված էր ասորերն և հայերեն...:

Ապա եպիսկոպոսները նորացելի և պատվավոր քահանաների հետ միասին առանձնացնում և բաց էին անում սրբության տապանակների մատանու կնիքը ու այնուղի գտնում Քրիստոսի փրկարար խաչի մի մասը: Նովս ինքը՝ արքիթիկան բորբաջիւկապուր կարդում է ոսկեճույլ տախտակի գրությունը ողը հետևալին էր, թե՝ «Առանձնացված մատունքները Երրուաղեմի սրբերինն են»: Խակ Մեծիրանքի հովվապետ տեր Հովելը երբ տեսնում է այդ աստվածային հրաշքը, իր լայնածավալ գիտությամբ նոյնական բազմաթերուն կերպով ծաղկում էր և ամրոջ սրտով գոհանում Աստծուց...: Եվ որովհետև իր համագում էր գտնվում նախապես սահմանված վայրը, որտեղ ծածկված էր կենսատու լուսը, ուստի չսպասեց որպես ճամփորդ կամ հանցավոր որևէ մեկի կողմից շնորհ ստանալու, այլ ինքը

դարավ տնօրինողի ու հսկող դրանց վրա, իբրև իր գանձերի վրա: Եվ տապանակներից մեկը որպես պատիվ ինքն է առնում և տանում եպիսկոպոսանոցը: Սակայն դրանից խիստ դժգոհ էր Աստծու մարդը..., բայց մի պահ հա թույլ տվեց և իր հեղության համաձայն ոչ ոքի չամբաւանեց, այլ առավ մնացած տապանակները և Դավիթ եպիսկոպոսի հավանությամբ Տիրոջ պաշտամունքը կատարող բազմաթիվ քորեպիսկոպոսներով, քահանաներով՝ ամբողջ ժողովրդով տարավ իր բնակավայրը և սահմուներով, օրինություններով, լուսաբարձրելերով ու մոմերով Տիրոջ սրբությունը ուղի գցած իշեցրեց Գլխովանքի սուրբ եկեղեցին»⁵⁹: Եվ ապա այդ դեպքերի մասին գրեցին կաթողիկոսն, իսկ հավելված համակում ասվում է նաև կնիքով հաստատված կողովների մասին: «Վրան հոռոմեական փականքով կապարն կճիք, որից էլ կախված էր ոսկեճույլ մի տախտակ»⁶⁰: Եվ դրանք կաթողիկոսին և Մեծն Զվանչիրին ցուց տալուց հետո նորացելը իր մասը տանում է Գլխովանք, իսկ Հովելը իր մասը՝ Ս. Հակոբի վանքը:

133. Չղախից հարավ ընկած է մեկ ձորահովիտ և՛ Թարթար և Խաչեն գետերի միջև: Դա Գապարտն է կամ Ղաբարթում, որի արևելյան կողմում էլ համանուն գյուղն է, իսկ արևմտյան կողմում՝ Գազանձը և Քելանին: Խաչենագետի հովտում, վիճակի հարավարևելյան ծայրում, գետի աջ կողմում, մի բարձրավանդակի վրա գտնվում է Բարուխ գյուղը, իսկ նրա հարավում՝ Տաշ-պաշը, դրանից ավելի վերև, արևմտյան կողմում՝ Ծալվան, սրա հյուսիս-արևմուտքում, գետի ձախ կողմում Ախմաք գյուղը: Արև և վերոհիշյալի միջև գետերի միացման տեղն է, և այնուղի նրա անկյուններից մեկում կարելի է հան-

⁵⁹ Կղճկու., էջ 205—208:

⁶⁰ Ան., էջ 210:

դիպել Դաստակերտ գյուղին, որ հեղեղվեց հազար տարի առաջ: Հասան-Զաքալյանը Արցախի արձանագրությունների ծեղովաճուներում այդ գյուղը կոչում է Տաստակեր, որտեղի նկեղեցում էլ ընդօրինակված է մի արձանագրություն, ըստ որի այն կառուցվել է Սարգիս Եպիսկոպոսի կողմից, 1281 թ. «Արքին Աստծու կամքով, Արդունի իշխանությամբ տեր Ստեփանոսի հայրապետության ժամանակ, Փախրատինի որդիներ Խվանի և Սատրատինի ամիրացության օրոք, ես՝ Տեր Սարգիս, կառուցեցի ժամատունը, զուգեցի գալքազաները,» ավետարաները, Ստողոգինը, Եսային: Ովքեր աղոթում են, թող ողորմույամբ հիշեն հանուն Քրիստոսի»:

Ախմաքի հյուսիս-արևելքից նրան մոտ է գտնվում Պալլագյայ գյուղը, իսկ հյուսիս-արևմուտքից նույնպես նրան մոտիկ՝ Տավշանը, որը հայոց աղբյուրներում Առաջաձոր է, հիշատակարաններում՝ Առջաձոր, բայց ըստ իս ավելի ճիշտը Արջաձորն է: Խաչեն գետի ձախ կողմում, Գանձասարի ելքից չորս մղոն հեռու, ապառաժու ու մացառու ծորավայրում, հայկական 100 տեղով գյուղն է, որտեղ կա քարաշեն եկեղեցի, կառուցված կամ նորոգված 1668 թ. Դավիթ քահանայի կողմից, որը օրոք գյուղի ավագն էր Յաղոր բնելը, իսկ Ագառգալինը՝ Պահարը: Բայց եկեղեցու դռան վրա ամրացված է 1253 թվի մի խաչվեմ: «ԶԲ թվին ես՝ Արուալի որդի Վաչես, խաչ կանգնեցրի պարոն Թուրքին. ովքեր կկարդան, թող հիշեն հանուն Քրիստոսի»:

Արջաձորի մերձավոր վայրերը հիշատակվում են կանոնների մեջ, 1458 թ., որոնցում հիշվում են նաև Մերաթի որդի Շահնշահը, Արդութիթոռը և Զալալ Մեծի որդու, Մեջլիսի որդու, Ուղուբեկի Աղարաստ տան Արարա-հողը (որը սպանվթյուն էր կատարվել), իսկ սահմանները կոչվում են Առաջաձորի շուր, Մեծ Շահաւ, Դիցարած քարեր, Արապա ճ4

Մով, Արխև աղբյուրի հող, Հավավի խոռ, Որդյաց խաչի խոռ, Քարի ջրաղաց Խաչեն գետի վրա. այս հաճամանքներին վկա են եղել Սղվանքի Հովհաննես Կաթողիկոսը, Գանձասարի առաջնորդ Եղիա Եպիսկոպոսը, Զալալի որդի Աղարաստը (որը այդ կողմերի ազնվագույն տանուտերերից է), Արաբեկ Ամիր Հասանը, նրա եղբայրները և Դուրսունի որդի Միրդադին:

Արշածորի հյուսիս-արևելքում բարձրանում է Չիլեթ լեռը, որը հայերը կոչում են Չափարած խաչ՝ նրանուն գտնվող մի ցանկապատ խաչվեմի պատճառով, և այնտեղով է անցնում նախարարի դեպի հյուսիս:

Գետակի աղբյուրների տեղերում գտնվում են Սատարան, Խրիստան, Հազարգոխի (՝), Հնձախոտ կամ Հնձախոք հանգըրվանները կամ ձմեռանոցներից ու ագարակները, որտեղ գրանցվում էին նաև Գանձասարի վանքի կարգածները, որոնց մոտ կամ եկեղեցիների ավերակներ կամ լքված մատուններ, խաչարձաններ և գերեզմաններ, որոնցից մեկն էլ բլոր գագարին գտնվող Կարմիր եկեղեցի կոչվածն է, որը դեռևս կանգուն է: Նրա մոտ կամ կարմրաքար խաչվեմեր, որոնց արձանագրությունները ճշգրտված չեն: Գապարտի կոչվող աղբյուրների վայրի և սարահարթից հոսող Թարթառի միջև ընկած է Հընձախոտ բուն գյուղը, որը այլազգիների կողմից Յայճի է կոչվում:

Հնձախոտ ձմեռանոցի սկզբից, մեկ մղոն հեռավորությամբ գտնվում են Աղբերքիան ձմեռոցն ու գոմերը, Այն ումիկները կոչում են Ըստարքան կամ Խըստրքան, որտեղ գտնվում է Սկյանդար (՝) հահատակի մի ուխտատեղ-եկեղեցին, որ զատկի օրերին տոռն և հանուխություններ ի են կատարվում: Նրա կարմրաքար սյուների ու դռան վրա և գերեզմաններում երևում են արձանագրություններ, որոնց դեռևս չեն վերծանված: Հըն-

ձախութիւն հյուսիսապին կողմում, մի լեռնաբրդի լանջերին կա հետիզումներ (ուսմիկների արտահայտությամբ՝ «Պեմեն-կյումեր») կոչվածք: Լեկերի և պարսիկների ասպատակություններից այդ տեղերը ամայացան ԺԼ դարի երկրորդ կեսին, իսկ այժմ պատկանում են Արշաձորին: Սահմանները անտառախիտ են, որտեղ կան երկանաքարի և կարմիր ջրաղացքարի լքված քարահանքեր:

134. Խաչենագետի և նրա վտակ Քոլատակի միջն, երկուսից մեկ մղոնաչափի հեռավորությամբ գտնվում է Մեծիրանքի հնագույն, նշանավոր ու հայտնի Ս. Հակոբի մենաստանը, որը կոչվում է նաև Մեծիրանքի վանք՝ կառուցված բարձր բլուրի վրա: Գյորք-կյուղ լեռան արևելքում անտաշ քարերով կառուցված երեք եկեղեցի կա: Նրանց առջևի մասում գավիճն է, իսկ շորով՝ վանքի մութ սենյակները: Խակ մյուս արձանագրություններից, ասում է Սարգիս Զալալյանը, կարելի է գուշակել, որ մենաստանը կառուցվել է ԶԳ թվին, որը Տիրոջ 634 թվին է, բայց հարկ է կարծել, որ այն ավելի վաղ է հիմնադրվել, քանի որ այնուեղ էր տեղադրված Մեծիրանքի եպիսկոպոսի աթոռը, և ստացին եպիսկոպոսը հիշատակվում է Տեր Արաք, Զ դարի կեսին, որը և 552 թ. Աղվանից Տան կաթողիկոսություն վերակռվեց: Այդ դարի վերջում եպիսկոպոսը Սիմեոնն էր, որին հիշում է Արքահամ կաթողիկոսը իր թղթում⁶¹, իսկ Ե դարի կեսին՝ Հովել եպիսկոպոսը, որի ժամանակ Զղախյան հովտում տեղի ունեցավ մասունքների գյուտը, և կողովներից մեկը բերեց այստեղ: Նրանից հետո հիշվում է Զաքարիան, որին ձեռնադրեց Ներսես կաթողիկոսը, Ե դարի վերջում կամ Ը-ի սկզբում: ԺԳ դարի կեսին Սարգիս ու Վարդանը առաջնորդ կարգվեցին, իսկ շատ դարեր անց հիշվում է Գրիգոր եպիսկո-

պոսը, որի հիշատակը գրված է Մծրինի Ս. Հակոբ եկեղեցու արժաթյա պահարանի վրա: «Նորոգվեց Ռժև (1691) թվին Գրիգոր եպիսկոպոսի ձեռքով»: Քանի որ այդ սրբին է նվիրված, դրա համար Է առանձին արձանագրություններում (օրինակ, Գանձասարի արձանագրությունը) կոչվում է Մծրինի առողությունը: Այժմյան եկեղեցին կառուցվել է Խորիշան տիկնոց կողմից, 1212 թ., որի որդիները՝ մեծն Զալալ-դոլն ու Զաքարեն և վերին Խաչենի իշխանները, նրանց հետ նաև որիշները, վաճառին նվիրել են գյուղեր և ագարակներ, ինչպես ցույց կտրվի այլ արձանագրություններում, որոնց մեջ վերջին թվականն է 1293-ը: Բայց կան նաև անթվակիր արձանագրություններ, ինչպես պալազատ իշխան Զալալի որդի Հովհաննես կաթողիկոսի խաչարձանը: Թվում է, որ մյուս խաչվեմը նաև է կանգնեցրել վանքի գավիթում և մակագրել՝ «Ես Հովհաննես կաթողիկոս, կանգնեցրի այս խաչը իմ հոգու փրկության համար»: Այնուղի է գտնվում նաև նրա գերեզմանը՝ «Այս է Աղվանքի կաթողիկոս Տեր Հովհաննեսի գերեզմանը. ԶժԹ», որից հայտնի է դառնում նրա վախճանվելու թվականը՝ 1470:

135. Մեծիրանքի վանքի արձանագրությունները.

Ա. «ՈՒԿՍ: թվին Աստծու կամքով ես՝ Վախտանգի տիկին, մեծն Սարգսի դուստր, Զաքարիայի և Խվանեի քոյր Խորիշանը, վերատին կառուցեցի Մեծիրանքի եկեղեցին՝ իմ հոգու փրկության և իմ զավակների բարեխոսության համար. Աև (խմա՞ մի քառասուն) ժամերգություն թող լինի իման և իմ ծնողների համար: Վախտանգին և ինձ ձեր աղոթքների մեջ՝ հիշենք»:

Բ. «ՃԽԲ թվին ես՝ Հեջորիկ եղբորորդի Մավիս, դարձա սուրբ ուխտի միաբան, գմեցի Խաչեղիքի սուրբ Աշանը և տվեցի վաճիքին: Իմ տերը և միաբանները խոստացան սրա դիմաց ժամերգություն կատարել»:

⁶¹ Կղմեկո., էջ 276—279:

Գ. «Զալալի հրամանով ես՝ Վահրամս, Հասանը, Սմբատի որդիները մեր հոր հոգու համար Շաղատեղի հողը տվեցինք Մծրինի աթոռին: Տեր Վարդանը և միաբաներս Հասանի, Սմբատի, Թամարի համար ժամերգություն տվեցինք. ով հողը իսկ և ժամերգությունը խարանի, ՅԺԸ (318) հայրապետների կողմից թող նզովկի»:

Դ. «ՈՂ թվին ես՝ Մեծիրանքի տաճ Սմբատի որդի Գրիգորս, Տեր Սարգսի ու Տեր Վարդանի առաջնորդությամբ սուրբ Աշան ավետարանը և Ակեսավերը իր հողով ու իշխանությամբ տվեցի Զալալին ու միաբաններին»:

Ե. «Աստծու կամքով ես՝ Տեր Հովհաննես կաթողիկոսս, մեծ իշխան Զալալի որդին, կանգնեցրի խաչը իմ հոգու փրկության համար. ովքեր երկրպագում են, թող հիշեն աղողքների մեջ»:

Զ. «Աստծու կամքով մենք՝ Սարգսի որդիներ Ուրան և Պատրանս, որոր հոգով (”), Զալալ-դոլի իշխանությամբ, ընծաներով միաբանվեցինք սուրբ Աշանին. Տեր Վարդանը և միաբանները տվեցին տաքը ժամերգություն. ով խարիսնի, թող դատապարտի Աստծու կողմից»:

Է. «ՀԱ թվին թագավոր Զալալ-դոլի հրամանով ես՝ Հեծուրի որդի Սմբատս, Էջատեղը տվեցի Գրիգորին. Օրանք թող ժամերգություն կատարեն»:

Ը. «Ես՝ Խաչենի տեր Վախտանգի որդի Զաքարես, Կոռի երկիրը տվեցի Մեծիրանքի սուրբ Աշանին, և սրանք Վարդավանի տոնի ժամանակ ժամերգություն տվեցին ինձ և իմ տիկին Արդու Խաթունի համար. ով խարիսնի ժամերգությունը, թող դատապարտի Աստծու կողմից»:

Սակայ անգամ հիշատակվելու պատճառով անձանոյ են սրանց տեղերը, այն է՝ Մաղատեղը, Ակեսավիրը, Կոռի երկիրը, թերևս դա նոյն Բորի Հանդ Կոչվածն է, Քոլատակի արձանագրությունում նշվածը:

136. Հյուսիս-արևելքի վանքերից կես մղոնից մի փոքր ավելի հեռու է գտնվում Տամոլակ կամ Տամողի գյուղը, իսկ հայովի վանքերից մեկ մղոն հեռու՝ Քոլատակ գյուղը: Այս կամ սրան մերձակոր անունով բնակավայրեր շատ տեղերում ու կողմերում են նշվում, որոնք աշխարհագրագետները գրում են Քոլատաք կամ Քոլուպակս ձևերով: Ինձ թվում է, որ նշված են տեղի հանգամանքները, այսպես՝ ազարակի, գերեզմանոցի և այլնի տեղերը. օրինակի համար Դադիկանքի արձանագրության մեջ՝ «Դադի վանքը իր Քոլատակով»: Այնուեղ կան գերեզմաններ, մահարձաններ, և մի խաչարձանի վրա գրված է 1243՝ «Ի ՈՂԲ թվին Աստծու, Խաչենի տերերի, Զալալի և իր որդի Այթարեգի ողորմությամբ ինձ՝ Հովհանքի վարդապետ տեղ Վարդանիս, իշխանները տվեցին հողը, իսկ ես գնեցի Բոռի հանդը, Շեղատափը, երկրի տնատեղը և Գանձասարի վանքին նվեր տվեցի իմ հոգու համար: Սրանք Վարդանանց տոնի ժամանակ տարին երկու ժամերգություն տվեցին: Ով հայրենիքը գրի սուրբ ուխտից, թող նզովկի ՅԺԸ (318) հայրապետների կողմից և իմ մեղքերին պարտական լինի»:

Գերեզմանոցում, մի մահարձանի վրա հականն-հանվանն հիշատակվում են Զալալյան երկու պատագաններ, այսպես՝ «Այս է Մեծիրաք Աղայի տապանը». և երան մոտ՝ «Ես Մեսրոս Բեգի որդի Զալալ Բեգս, կանգնեցրի իմ հոգու տապանը (հիշատակը). աղոթքների մեջ հիշեցե՛ք մեզ»:

137. Ս. Հակոբի վանքի ոհմաց և երան մոտիկ (Կարծես հյուսիսային կողմից) մի բարձրակատար և անմատուց ժայռի վրա գտնվում է Հավախաղաց կամ Հավքախաղաց բերդը, որն անունն ատացել է իր դիրքի պատճառով: Ան ալլագօհները մինչ օրս կրոցում են Սաղաղան-քաղեսի, այսինքն՝ կաշաղակի աշխատավայրը: Թվում է, որ բերդը հնում էլ այսպես է կրչվել և թերևս անունով: Թվում է, որ բերդը հնում էլ այսպես է կրչվել և թերևս այդ անունից ու տեղից էլ ատացել իր Կաշեղյաց խաչ անունը,

որը հիշատակվում է Մեծիրանքի արձանագրություններում։ Սույն բերդը կառուցել է Սահման Աստմերսեի որդի Գրիգոր, Թ դարի երկրորդ կեսին, որին ԺԲ դարում տիրում էին Վախտանգյանները։ Խոկ թաթարների հարձակման ժամանակ, 1238–38 թ., եղել է Զալալի հիշանության տակ։ Այն այլ բերդերի հետ միասին ամուր պաշտպանված էր, քանի որ փախատականներից «շատերը ամրացել էին այն ապահով վայրերում, որոնք տեղի դժվարության պատճառով Հավախաղաց էին կոչվուն, և մարդիկ ապահով կերպով ապատանում էին այդ ամրոցներում։ Բայց քանի Տերը երես թերեց մարդկանցից, թշնամիները հանկարծակի խուժեցին ամրոցները և մարդկանց մի մասին սրի քաշեցին, իսկ մի մասին էլ գահավեծ արեցին։ Ընկածների շատությունից գետինը ծածկվում է, և արյունն, առող կազմելով, հոսում էր իրեւ ջուր։ Ոչ ոքի շնայեցին, և երկար ժամանակ նրանց ուկրիները երևում էին իրեւ քարակույտեր»։ Ցարդ երևում են ամրոցի, ինը բնակարանների մնացորդները և լճան մի մեծ ջրավազան։

138. Սրանց հյուսիսային կողմում, Խաչեն գետի ձախ կողմում, կան նշանավոր այլ բնակավայրեր, ինչպես՝ Տամկալեի հյուսիսում, Արշանորից մեծ մղոն դեպի արևմուտք գտնվում է Պազարքենդ գյուղը, որը հայերն անվանում են Վաճառ գյուղ։ Խոկ տեր Հասան Զալալյանը արձանագրություններում վերևագրել է Մեակահոյոց։ Այդ արձանագրությունները մեզ տեղեկություններ են տալիս մեծն Հասան-Զալալդոլի հիշանության օրերի մասին՝ ծանուցելով այնտեղ գտնվող սուրբ Սուեփասնոսի մասունքների և 1229 թ. նրա կառուցած եկեղեցու մասին։ Այնուեղ կարդում ենք. «Աստծո շնորհիվ ես՝ Վախտանգի և Խորհանի որդի, Խաչենի տեր Հասան, կառուցեցի այս սուրբ եկեղեցին, եթե սուրբ Սուեփասնոսի մասունքները հայտնվեցին այս տեղում ՈՀԸ (1229) թ.։ Զատկին ժամերգություն սահմա-

նեցի ինձ և իմ հոր համար»։ Մասունքները թերևս են դարում Ցիներկրից բերածները լինեն, որոնք մենք վերագրեցինք Վայեկունիքին, որովհետով այդ տեղը Վայկունիք գետից 4 կամ 5 փարախն հեռու է գտնվում. այն Տուդիս է։

Կարճ ժամանակ անց, այն է՝ 1251 թ. Զալալի տիկին Մամքանը կառուցել է մի այլ փոքր եկեղեցի, որի արձանագրությունն է. «Ես՝ Զալալ-դոլի տիկին, Սյունյաց Բաղուց թագավորի յոռ Մամքան թագուհիս, կառուցեցի եկեղեցները և իմ Այլընծա հողը ընծա տվեցի իմ հոգու համար. սպասավորները թող ինձ համար երկու պատարագ կատարեն, իսկ ծընթացան ուժ օրերը՝ իմ ծնողների համար մինչև իմ մեռնելը։ Ով իմ տվածը խի կամ ժամերգությունը խափանի, թող դատապարտվի Աստծու և սրբերի կողմից։ 2 թվին»։

Եկեղեցու գավիթում կանգնեցված են խաչվեմբր, որոնցից Սպիտակ կոչված մեծ խաչի վրա 1507 թ. Վելիճանը արձանագրել է. «ԶԾԶ թվին Աստծու կամքով ես՝ մեծն Աղբաստի յոռ, պարոն Սայտունի որդի Պելիճանս, կանգնեցրի այս խաչը»։ Մի այլ փոքր խաչի վրա գրված է. «Աստծով կամքով ես Գրիգոր կաթողիկոս, կանգնեցրի այս սուրբ խաչը իմ հոգու վրկության համար. անվանակշչման օրը կանգնեցրի սուրբ խաչը պարոն Մելրաբի փրկության համար, Հայոց ՈԺԲ թվին»։

139. Վաճառից երկու մղոն դեպի արևմուտք. մոտավորական գետի մեջտեղում նշվում են Սյումաքալ վանքն ու գյուղը։ Եթե ճշմարիտ լինի գրածը, ապա Գանձասարին մոտիկ ու կից քարածայոց ու անառիկ բլրի գագաթին պահպանվել են Խոյական կամ Խավախան բերդի ավերակները։ Մեր հայնիները այն գրում են նաև Խավախան և Խոյախանարերդ ձևերով, որոնք վերցված են աարսկերենից, ինչպես գրում է Կիրակոս Գանձա-

Կեցինք: Ինձ թվում է, որ այն ծագում է Խեհան բառից, որ նշանակում է փափառող, որպես թե տենչալի: Սա անշուշտ Խաչեցի բերդն է, անվանի տոհմի բնիկ նատավայրը, որովհետև գրքերում, արձանագրություններում, իշխանների հիշատակարաններում այն նշվում է Խոյախան կամ Խաչենի բերդ ձևերով, միայն թե բղողը տեղերում ոչ միատեսակ: Ուրեմն հայտնի է, որ այն երկրամասի անունով Խաչենի բերդ է կոչվում կամ է Խավխան Բատուկ անվամբ: Եվ քանի որ պարսկերեն այդպես էր անվանվում, որիմն այստեղից էլ կարելի է ենթադրել բերդի հնության մասին: Բացի դրանից, այն այդպես էր անվանվում ան Միհրական տոհմի կողմից: Իսկ իշխանության սկզբավորումը պետք է ընդունել Առանից:

Պատմիչների կողմից Խաչենի բերդը առաջին անգամ հիշատակվում է Թ դարից, երբ՝ Դադոյի վաճքի Խորաձորում իր ազգականների կողմից սպանվեց Սուլիմանոս Միհրականը. «Տպանվածի կինը այդ աղետներից զինվում է առնական քաջությամբ, վերցնում է իր ողջ մնացած դուստր Ապրամին և գիշերային տաժանելի ուղևորությամբ (դժվարին լեռներով գնալով) մտնում է Խաչենի բերդը: Իր տաճ մասին բարիք խորհնով՝ Ապրամին ամուսնացնում է Սահիլ որդի Աստրելսեհի Ռևո...: Այս Աստրելսեհը շինում է Հանդու բերդը»⁶²: Դրանց հետո այդ արձանագրության մեջ, Դադի վաճքում կարդում ենք «Հաթերքի, Հանդաբերդի, Խաչենաբերդի և Հավխանացի տերը»: Իսկ Խավխանն անունը հիշվում է մի փոքր ավելի առաջ՝ նոյն Հասանի ժամանակ, ԺԲ դարի կեսին: Նրա տերը կոչվում էր Վասակի որդի Գրիգոր, որը համարվում է Հասանի հորեղբորորդին: Սա գնաց Ծառաբերդի տեր իր փեսա Տողանի-

մոտ, «որպեսզի նրա միջոցով վրեժ լուծի Դեսրումի որդի Հասամից» իր եղբայր Սմբատի համար, որին սպանել էր նա պատերազմի պատճառով: Նրանք միմյանց նկատմամբ ունենին անմիտ թշնամանք և այդ պատճառով իրենց դուստրերին կնույան էին տալիս այլազգիներին: Եվ այդ պատճառով էլ Գրիգորը համարձակվեց գալ իր փեսա Տողանի մոտ»⁶³, և նրա հետ կովելով մի թուրքենի դեմ, Դիվախոռ լեռան մոտ, պարտվեցին: «Տողանն սպանվեց, սպանեցին նաև Գրիգորին, իսկ նրա հետ էլ այլ պատճերի: Եվ շնայած նրանց թաղեցին այնտեղ, քիստերաների գավառում, բայց մի տարի անց վերցրին, բերին Գանձասար կոչված վանքը, որը նրա նախնիների տապանատունն էր, և նրան այնտեղ թաղեցին»⁶⁴:

Գոյզ վարդապետի այս խոսքերը մեզ հնարավորություն են տալիս ըմբռնելու խաչենցիների տոհմի՝ երկու մասի բաժանվելու պատճառները:

ԺԳ դարի կեսին այս բերդում էր նատում բազմից հիշատակված Զալալ Հասանը, որը Դեսրումյան ցեղից էր. «այս իմաստուն մարդը, երբ տեսավ անօրենների հարձակումը, իր աշխարհի բնակիչներին ամրացրեց այն բերդում, որ կոչվում է Խոխանաբերդ՝ ըստ պարսից լեզվի: Երբ եկան նրան պաշարելու, տեսան, որ հնարավորություն չկա գրավելու բերդը. սիրով և խաղաղությամբ նրան կանչում են իրենց մոտ. նա իմաստուն կերպով ընդունում է նրանց առաջարկը և շատ նվերներով գնում նրանց մոտ, նրան մեծ պատվի են արժանացնում ու իր աշխարհը տալիս իրեն»⁶⁵: Եվ տասը (կամ ավելի կամ պակաս) տարի անց անգույք Բուղա Ղանը, գրգովելով անզգամ-

⁶² Հմտն. Կիր. Գանձակեցի, էջ 289:

⁶³ Կողման., էջ 340:

⁶⁴ Միհրար Գոյից կատարած մաշքերումը հմմտ. Կղմկա., էջ 354:

⁶⁵ Կողման., էջ 354—355:

⁶⁶ Կիր. Գանձակեցի, էջ 289:

Անրի կողմից, թաթարների դռանը բռնեց իշխանին, քանից Խոյականը, Արա հետ նաև «Պեղը, Միրանքարը և այլ ամրոցներ ու դրանք այնպէս հավասարեցրեց գետնին, որ մինչև անգամ հետք չի երևում, թէ երբեկցէ բնակավայր է եղել»⁶⁷: Սակայն մինչև օրս երևում են ավերակները, թերևս բերդերը դրանից ավելի չեին, քան կարելի է գուշակել պատմիչի խոսքերից: Նրանից ներքև գտնվում է երբեկ բազմաբնակ ավանի ավերակ, որտեղ գտնվում էին նաև Զալալի ապարանքը և Պարպաներ կոչված եկեղեցին, որոնք մինչև օրս երևում են: Դրանից ոչ հեռու, Խաչեն գետի աջ կողմում, գտնվում է Թարխանի բերդը: Այսպիսով, Վերոգրյալ երկու բերդերից մենան էլ Միրանքարն է, մենց նոյն Շիկաքարը, որը գրավվել էր պարտավցիների կողմից ավելի վաղ ժամանակներում:

140. Ամբողջ Հայոց Աղվանքում ու Առանում վերոհիշյալ բերդերից ու գյուղից մեկ մղոն դեպի արևմուտք, Խաչենի գտափին, գտնվում է հոչակավոր ու նշանավոր Գանձասար գյուղը, որն ընկած է Գանձասար լեռան հարավյային լանջին, որի անունով էլ կոչվում են գյուղն ու վանքը: Այն Աղվանից տան հետագա դարերի կաթողիկոսարանն էր: Հայտնի չէ այդ հրոշակավոր վանքի կառուցման ժամանակը, որը աշխարհացուցում ևս Աղվանքում է նշված: Բայց այն ավելի շուտ է եղել, քան Զալալ-դողի ժամանակը: Վերջինս ոմանց կարծիքով Արա կառուցդն է համարվում, քանզի հիշատակվում է Գոշի կողմից, ինչպես որ վերևում նշվեց՝⁶⁸ ԺԲ դարի կեսին: Եվս երկու դար առաջ, Ժ դարի կեսին, այն հիշվում է Սյունյաց պատմիչի կողմից Անանիա կաթողիկոսի Գանձասարի եկեղեցի գալու առ-

թիվ⁶⁹: Եվ որովհետև այն Զալալի նախնինների գերեզմանառունն էր, և Արա հայրը կտակով պատվիրել էր Արան՝ եկեղեցի շինել գերեզմանի վրա, և ինքը Զալալ-դողը, կամեցավ պայծառացնել վանքը, այդ տեղով նորոգեց և մի հոյակապ եկեղեցի շինեց 1226—1238 թթ., որպես և ինքը արձանագրում է նոյն գեղեցիկ խոսքերով, որը ցույց կտրվի արձանագրության մեջ:

Եկեղեցու շինարարությունը սիրով հիշում է նաև ժամանակակից պատմիչ Կիրակոսը: «Ծինեց գեղեցկազարդ կառուցվածքը մի եկեղեցի, Աստծո փառքի գմբեթարդ ու երկնանման մի տաճար... Գանձասար վանքում, Խոյանի բերդի դիմաց, իրենց շրիմի տեղում: Շատ տարիներ աշխատեցին Արա վրա, և երբ շինարարությունն ավարտվեց, մեծահանդես նավակատիկ (տոն) կատարեց եկեղեցին կառուցելու համար: Այնուղի էր Աղվանքի կաթողիկոս Տեր Ներսեսը բազում եախսկուսների հետ, ինչպես նաև Վաճական վարդապետը շատ վարդապետների հետ միասն: Այնուղի էին նաև Խաչենի սուրբ վարդապետներ, միյմանց հարազատ Գրիգորիսը և Տեր Եղիան... բազում քահանաների հետ: Եվ՝ ասում էին, թէ քահանաների թիվը էօ (700) էր: Նա երբ կնքվեց օծմամբ, մեծ ճաշկերույթ կազմակերպեց, և ինքն իր իսկ ձեռքերով պատիվ էր տալիս բազմածերքներն: Եվ յուրաքանչյուրին, ըստ իր պատվի, առաս նվերներ տարով՝ արձակում էր: Այս դեպքը տեղի է ունեցել Հայոց ՈՉԹ թիվին, Վարդապատի մեծ տոնի օրը: Նրա տիկին Մամքանը եկեղեցու դռանը շինեց մի հրաշալի գավիթ, իսկ ինքը ամբողջ կանքում ապրելով առաքինաբար, ամեն օր ճգնում էր պաս պահելով ու աղոթքներով և ընթերցանությամբ գիշեր ու ցերեկ ժամանում էր կատարել Տիրոջ պատվիրանները՝ ըստ Սուրբ

⁶⁷ Ան, էջ 318:

⁶⁸ Կղմկտ., էջ 354—355:

«Հմտն. Ստ. Օքրենյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, հ. Բ, Փարիզ, 1859, էջ 22:»

Գրքի⁷⁰: Այս տաճարը... երկարությամբ ու լայնությամբ և զավիքը նորոգվել են ԺԷ դարի կեսին, կանգուն ու լուսավոր են ըստ նկարագրված քանդակների ու պատկերների զարդարանքի: Բեմի ճակատին արձանագրված է հետևյալ կարճ խոսքը: «Ովքեր կերպագեն աստվածազարդ այս սուրբ սեղանին, աղաջում եմ՝ Վախտանգի որդի Հասանին հիշեցե՛ք ձեր սուրբ աղոթքներում»: Եկեղեցու մյուս արձանագրիրը թերևս ակնարկում է Մամքանի այն շինարարության մասին, որ կատարվել է հարավային կողմում, 1256 թվին:

141. Սրանցից զատ, հարկ է ենթադրել, որ ուրիշ եկեղեցի էլ եղած լինի, որի դեպքերը պատմվում են Ս. Կարապետի գրի բերման հիշատակարանում: Գլուխը | Կոստանդնուպոլսում երբ կամեցան ֆրանկներից հափշտակել, այն ստացող իշխանը «առենկով փախցրեց հյուսիսի կողմը, Վրաստան, որն այնուղե ընկապ Արցախի տեր՝ Զալալ-դոլի եղբոր ձեռքը: Յոթ հարյուր թվին Զալալ-դոլը գնաց եղբոր մոտ և խնդրեց սուրբ գլուխը, բայց նա չհամաձայնեց հոժարովայամբ տալ: Իսկ սա բոլի կերպով հափշտակեց եղբորից, բերեց Գանձակի կողմերը, Արցախի գավառը և ամփոփելով իր հայրենի գերեզմանատան շիրմում՝ վրան շինեց գարմանաշեն ու հրաշալի կաթողիկե եկեղեցի՝ ի փառ Քրիստոսու Աստծու ու սուրբ Հովհաննես Մկրտչի: Նավակատիկի անվանակոչության օրը բարձր ձայնով կանչեց՝ Գանձասարի Սուրբ Հովհաննես: Բացի դրանցից, այնուղե նև զետեղված Լուսավորչի օրենսուուց սուրբ ծննութ, նրա թոռ սուրբ Գրիգորիսի աշը, Հովհաննեսի հոր սուրբ Զաքարիայի արյունը, մեծ մարտիրոս սուրբ Պանդալյոնի և շատ այլ սրբե-

րի մասունքները, որոնց միջոցով շատերը բուժվում են ի փառ մեր Քրիստոս Աստծու»⁷¹:

Մեծ եկեղեցու կառուցումից տասներկու տարի անց Զայալը մարտիրոսաբար տանջաման եղավ Գաղու քաղաքում անգոյիշ Արդում Ղանի կողմից: Նրա մարմինը գցվեց մի ցամաք ջրիորի մեջ: Այն պատվեց լուսով, հետո գողացվեց իր որդի Աթարեագի ջանքերով և բերվեց ու թաղվեց պատեղ, «Գանձասար վանքում, իր հայրերի գերեզմանոցում»⁷²: Եվ շիրմի վրա արձանագրված է: «Մեծ իշխան Զալալը, կատարելով ծնուղի կտակը, հիմնադրեց այս հոյակապ ու բարաշեն եկեղեցին Հայոց թվականության ՈԿԵ թվին և գոտուորելով զանազան շինություններով՝ ավարտեց ՈՉԵ թվին՝ իր՝ Զալալ-դոլի ու իր տիկին Մամքանի հոժար կամքով»:

142. Հայրենի իշխանության բարեպաշտ ժառանգ Աթարեալը օժանդակեց վանքի զարգացմանը. նրա հրամանով իր հորենքորորդի ու առաջնորդ Հովհաննեսը 1271 թ. ավելացրեց կալվածքները: Նրա քույր, պարոն Ումեկի տիկին Մամքանաթոռնը 1280 թ. ուխտի եղավ այստեղ: Դրանից ավելի առաջ, 1268 թ., Ումեկի հայր Ծարը և մայր Մամքանաթոռնը վանքի միաբաններ էին դարձել: Ամարասի եպիսկոպոս Տեր Ներսեսը միաբան էր գրվել 1282 թ., Սամսա Հանդարեդղին՝ 1271 թ. և ուրիշներ: Նմանապես նաև նրա պայազաւուերն ու Սղվանքի կաթողիկոսները վանքը բարենորդեցին ու պահեցին մինչև ԺԶ դարի կեսը: Դրանից հետո այդ տեղը մեկ դար դառնում է անշուր մի վայրը և այդ պատճեռով էլ ընդհատվում են արձանագրությունները: Այդ դարից հետո, 1657 թ. Թալիշի մելիք Հովսեփի որդի Արուվը նորոգել է Գանձասարի երկու եկեղեցիների տա-

⁷¹ ԿղմԱկտ., էջ 349—350:

⁷² Միմիպար Գոշ, հմտ. ԿղմԱկտ., էջ 355:

նիքը և քանդված պատերը: Եվ այդ տեղը մեծ պատվի արժանացավ՝ այնտեղ վերոհիշալ սրբերի մասունքները գետներու շնորհիվ: Եվատաթեռոսի աշակերտը Ս. Թաղեռոսի և Ս. Լուսավորչի մասունքները բերել էր Հունատանից: Լուսավորչի թոռ Գրիգորիսը մի մարզ տարել էր և պահել Ծիրքը աշխարհի Յոթի քաղաքում: Նրա նահատակությունից հետո մասունքները պահպեցին Հակա գյուղում: Դրանք հայտնաբերվելով Վաչագանի օրերում՝ բերվեցին Ամարաս, միացվեցին մյուս մասին. արտ տեղափոխության մասին վկայում է պատմիչը⁷⁸:

143. Այդ տեղի համբավը էլ ավելի բարձրացավ Աղվանի կաթողիկոսների նատվայր լինելու շնորհիվ: Աթոռը այդտեղ տեղափոխվեց Պարտավից, ինչպես կարծում եմ վանքը Բեկլար Մելիքի կողմից նորոգվելուց հետո: Եվ միաբանության առաջնորդությունն անցավ կաթողիկոսների ձեռքք:

Առաջին վանահայրերից հիշվում են՝

Վարդանը՝ ԺԳ դարի կեսին.

Հովհաննեսը՝ Խվաների որդին, 1271 և 1311.

Եղիան՝ 1448—1467.

Մերսեսը՝ 1469—14.5.

ԺԵ դարի սկզբում Գանձասարի վանքում հիշատակվում է Մատթեոս վարդապետ Ուխտեցին՝ Գրիգոր Տաթևացու աշակերտը: Իսկ Աղվանի վերջին կաթողիկոսներից և վանքի առաջնորդներից շատերը Զալալի սերնդից են: Դրանք են՝

Սարգիսը՝ 1556-ին.

Գրիգորը, որը հետո ուրացող դարձավ:

Դավիթ Արշաճորեցին, որին խեղդեցին Խաչեմցիները՝ կախելով եկեղեցու գանգակատնից: Փիլիպոսը.

Հովհաննես Ը-ն,

Գրիգոր Դ-ն՝ 1634.

Պետրոսը՝ 1653.

Սիմեոնը՝ 1675.

Երեմիան՝ 1676.

Եսային՝ 1702, որը գրի առավ ժամանակի դեպքերը:

Մերսես Ե-ն՝ 1706 թ., որը Եսայու հակառակորդն էր:

Խորայելը և Հովհաննեսը՝ 1763.

Սիմեոն Է-ն՝ 1794.

Սարգիս Բ-ն՝ աթոռի հակառակորդը, 1794, որի ժամանակ, 1815 թ., վերացվեց Աղվանի կաթողիկոսության անունը և տվեց մետրոպոլիտի աստիճան: 1838 թ. նրան հաջորդեց Բաղդասար Հասան-Զալալյանը, որը արքեպիսկոպոսական արողությունն անցավ կաթողիկոսների ձեռքք:

Այժմ Գանձասարում, բացի վերոհիշյալներից, կան նաև վանականների անշուր սենյակներ և իշխանների ու վերջին ժամանակների մի քանի կաթողիկոսների գերեզմաններ:

144. Գանձասարի արձանագրությունները⁷⁹:

145. Այսքան մեծ և բարգավաճ կաթողիկոսական աթոռի և արքայաշուր իշխանության վիճակը (գավառը) պետք է, որ լավ բնակված լիներ և շատ բնակավայրեր ունենար: Արձանագրություններում հիշվում են 30-ի չափ բնակավայրեր՝ գյուղեր, ագարակներ, որոնց մեջ գլխավորներն ու հնագույնները ԺԳ դարում հիշատակվածներն են՝ Մատ, Մակեդ, Հարկանդու, Նորշինական, Արծաթենիս, Շուանց, Վարդանաթաղ: Վերջինս,

⁷⁸ Նկատի ունենալով, որ այդ արձանագրությունները ավելի կատարյալ կերպով հրատարակել է Բ. Ուղորաբանը (Երևան, 1981, էջ 76—106) և համեմատելով Ալիշանի ձեռագրի հետ՝ դրանք մենք զանց ենք առնում (նաև «Բազմավայրի» խմբագրության):

ըստ երևոյթին, այդպես է անվանվել Վարդանի կողմից: Վարդանաթաղում են գտնվում Ռողուանոսի կտորը, ՏԵՂԻ երկիրը, Բղողը քողը և Մտղընկնի այգին, որոնք ագարակներ են համարվում: Իսկ ԺԴ—ԺԶ դարերում հիշվում են Կակաչանց, Փղողուանց և Մատկավանց բաժինները, Ալմանատախն, Բեմի հողը, Կուճի հողը, Մսերսի կամ Մսեջի հողը, Տանձաչորը, Կասրան, Մինակտանը^(*), Առատունքը, Կուտալանը, Ալման, Աղամը, Բազմատուքը, որտեղ գտնվում են Ծովերի հողը, Մակ-խաչը, որ մինչև օրս գոյություն ունի մի խաչվեմ հետևյալ արձանագրությամբ. «ՈՀԸ (1229) թվին ես՝ Սմբատս, կանգնեցրի այս խաչը հանուն իմ հայր Վասակի. ովքեր կերպագեն, թող աղոթքներում հիշեն հանուն Տիրոց, իմ ցավակից եղբայրներ»: Իսկ մյուսներից ոչ մեկը չի հիշատակված գործերում, քարտեզներում կամ գրքերում: Թվում է, որ Աղախը Ատախտ տեղն է, որ Խաչենի իշխան Գրիգորը ժ դարի վերջին հավաքեց իշխաններին ու եպիսկոպոսներին, և Անահիա կաթողիկոսը դատեց Աղվանքի կաթողիկոսների հակառակորդներ Գագիկին ու Հունամին՝ երկուսին էլ կարգարկելով:

148. Գանձասարի հակառակ կողմում, դեպի Բյուսիս-արևոտք, բարձրանուն է համանուն լեռը, որտեղից սկիզբ է առնում Խաչեն գետի ջրերի ակունքների մի մասը: Այդ անոնք ստուգաբանում են այսպէս՝ Գանձա-սար՝ արծաթի գանձաշատ հանքերի շնորհիվ, որոնք երբեւ արդյունահանվում են այնտեղից: Բայց այդ տեսակետից էլ քննություն չի կատարված, բացառությամբ արծաթահանքերի տեղի, որը բնակիչները ցույց են տվել Սարգիս Զաղալյանին⁷⁵: Ըստ երևոյթին հանքի կողմերում էր գտնվում Արծաթենիս գյողը, որը հիշատակված է մեծն Զալալ-դոլի արձանագրություններում և վանքի պարզա-

գրերում: Սպասելի է, որ այնտեղ կարող են լինել և այլ մետաղահանքեր, որովհետև Գանձասարը հիշվում է Ժ դարից, հետևաբար շատ վաղուց հանքը հայտնի էր: Եվ այն Խոչքարի գավառի հանքերի հետ միասին Արցախի և Աղվանքի հարստության աղբյուրն էր կազմում:

Լեռան ամրության պատճառով պահպովված է ներքում գտնվող վանքի պաշտպանությունը թշնամիների հարձակումներից: Այսպես, օրինակ, 1722 թ., երբ լեները ասպատակեցին Խաչենը, բանասեր Եսայի կաթողիկոսը, նահանջելով լեռան գագաթը, անվտանգ վայրից տեսնում էր ողբալի կողոպուտը, ինչպես որ ինքն ատում է. «Եկան, հասան Խաչենի երկիրը անվախ ու համարձակ կերպով... և ինչ որ կամեցան, այն կատարեցին, որ ի վիճակի չեմ նկարագրելու: Քանզի մեկ օրում անցելով Կարկան գետից մինչև Տրոտ գետն ու Չարաբերդ երկիրը՝ ամրողովին ասպատակ սփուցին լեռներում, դաշտերում: Նախ՝ իրի մատնեցին գյուղերի փայտաշեն տներն ու բնակարանները, և ապա՝ հարձակվեցին գերիների վրա, իշեցրին լեռների գագաթներից, հանեցին լեռների ծերպերից և ներքին ծառախիտ ու մացառու անտառներից: Եվ հավաքելով նրանց ունեցվածքը՝ նրանց միացրին նաև ոչխարների, արշառների ու ամեն տեսակի շրջբառի անասունների հոտերն ու նախիրները և իրար խառնած գետի ափով քշեցին ներք: Գերիներին և անասուններին իրար էին խառնել այնպես, ինչպես հորդ հեղեղ: Եվ նրանք գնում էին ինչպես մի մեծ բանակ, որը մենք մեր աշքերով տեսանք, քանի որ փախել և հասել էինք լեռան կատարը, որը Գանձասարի սուրբ աթոռի վերնում է: Թշնամիները մեզ չհասան: Եվ լանջերից դիտելով մենք տեսնում էինք կատարվող դեպքերը: Սա եղավ ՌԸԸ (1722) թվի ապրիլ ամսի 1 (20)-ին, Զատկի երկրորդ կիրակի օրը: Այնտեղից տեսանելի էին նաև ետ մնացողների ողբը, կոտորվողների առ-

⁷⁵ Հնին. Զաղալյանց, անդ, ჩ. Ս Դ 181—182:

գը, գերիթերի վայնասունը, մայրերի կսկիծը, գերված զավակ-
ների լաց ու կոծը, որբացածների ողբալը, ունեցվածքի կողո-
պուտը: Լացողների ձայնին իրենց վայնասունն էին խառնու-
նան մեջքակոտոր տղամարդիկ: Եվ բնակություն հաստատելով
կարծր քարաժայուերուն ու լեռներուն՝ նրանք միասին սուգ էին
անում: Իսկ թշնամու զորքը, տանելով ավարն ու գերիթերին,
խառնում է իր բանակին, չվում Տկոնակերտ և տեղավորվում
Տրդու գետի (որին այժմ պարսկերեն լեզվով Թարթառ ենք կո-
չում) մի կամրջի վրա, որին Դարի-քոփիրի են ասում: Բայց
այնտեղ չմնացին և չկարողացան Զարաբերդի ու Պարտայի
երկրին այնքան վճառ պատճառել, ինչքան մեզ, քանի որ
նրանք, նախապես իմանալով, ամրացել էին իրենց լեռների
ամրոցներում: Մանավանդ, որ երիտասարդներից ունանք էլ դի-
մադրում էին թշնամուն, որոնցից շատերին կոտորեցին: Դրա
համար նրանք ավարն ու գերիթերին շտապ կերպով անցկաց-
րին կուր մեծ գետից դեպի իրենց կողմը»⁷⁰,

ՄՅՈՒՄ ՀԱԲԱՆԴ—ԱՄՈՐԱՍ, ԱՍԿԵՐԱՆ

147. Սյունիքի գավառներից մեկին անվանակից լիմելք
ցուց է տպիս, որ արևմտյան կողմից սահմանակից է Արցախի
գավառ Մյուս Հաբանդը: Պատմիչների վկայությամբ այն գրտ-
նվում է Սիսանաձորի հարավում, իսկ այժմ՝ Մեծիրանքում և
հյուսիսից սահմանակից է այժմյան Ծուշիին: Սա շատ հազվա-
դեալ հիշատակվում է գրքերում և միշտ՝ Ս. Գրիգորիսի վարքի

⁷⁰ Հասան Զալպյանց Եսայի կրդ., Պատմութիւն համառօտ Աղուանից
երկրի, Երտասադէմ, 1868, էջ 87—89:

և մասունքների պատմության մեջ, իսկ հետագա դարերի պատ-
միչների կողմից կոչվում է Փոքր Սյունիքը, մասնավորապես
այնպէս, ինչպէս նրան սահմանակից Սիսական-Ռոտանը: Միջ-
նադարում և դրանից հետո իր հոչակավոր ավանի անունով
կոչվեց Ամարաս գավառ: Իսկ թը դարի Աղվանքի պատմիչը
այդ երկուուր զատում է միմյանցից և համարում առանձին գա-
վառներ, դատելով նրանց շարքում, որոնք դարի կեսին ասպա-
տակեցին բաղամիկեցիները, որը նրանցից առաջ ավելել էր
պարսիկ բռնակալ Բաբանը⁷¹, իսկ մի փոքր ավելի առաջ, 821
թ.⁷² պարտավցի պարսիկները: Դրանից կարելի է գուշակել, որ
այդ գավառը Գարգար գետի երկարությամբ ձգվում էր արև-
մտութից դեպի արևելք, թերևս մինչև այժմյան երեք գավառնե-
րի՝ Չրբերդի, Վարանդինի և Քեպերլինի սահմանակցման տե-
ղը: Բայց երկրամասի բուն տեղը | գետակի հովիտն է, որը
ձախից մինչ նախնիների կողմից Ամարաս շենի տեղը նշվում է
մի այլ գետակի վրա: Հովիտի հյուսիսային ծայրում, որը սրանց
խառնարանի ձախ կողմում է, գտնվում է այժմյան նշանակվոր
Ասկերան գյուղը, որի անունով էլ հարմար գտանք անվանել
վիճակը (գավառը):

148. Այդ գավառի արևելյան ծայրից մի քիչ հեռու, որը
բուն Հաբանդից դուրս է, երեք գավառների՝ Չրբերդի, Վարան-
դինի ու Քեպերլինի սահմանակցության տեղում, աղքունական
ճանապարհի վրա, գտնվում է Շահ-պողագ գյուղը: Այն մոտ
է Խաչեն գետին, որտեղ Նադիր Շահը ամրոց է կառուցել, իսկ
ոուսները այն նորոգել են և կազմակերի համար զորանց
դարձրել: Նա պատրաստել է նաև գեղեցիկ պատշճամբ և պար-
տեզներ՝ արտաքին եռակամար՝ բակով: Աղբյուրը բխում է ե-

⁷¹ Հմետ. Կղմեկ., էջ 327:

ուանկյունաձև անշատ լեռից, արևմուտքում գտնվող գյուղի թիկունքից, որն ավելի արեւելք է ընկած, քան Արցախի մյուս բոլոր լեռները: Այն հնում մետականացրել էր Ուտիքը: Այն-տեղից մինչև այստեղ ընկած է Աղվանքի ընդարձակ դաշտը: Լեռան հյուսիսարևելյան և հարավային կողմերը կարծես կուանով հատած լինեն: Այնտեղ՝ կան կրային սպիտակ ու փայլու զանգվածներ՝ քարացած որդերի հետ միասին: Նրա թիկունքում կա մի այլ լեռնարլուր, որի ստորոտում ընկած է Բարոյն գյուղը՝ ևս հնագոյն ու կրային զանգվածով ու միջում գեղեցիկ փոքրիկ լեռնահովտով:

Լեռների կողքերը գարնաճը ծածկվում են բարգավաճ բուսականությամբ և ծաղիկներով: Դրանցից է հայկական երևանակը (*agrimonia*)՝ ըստ Դուունֆորի⁷⁸: Այն տարածված է վայրի սալորենիների (մամուխ), թօնենիների և նունենիների մեջ: Լեռան գագաթի անկյունում, մոտ 1000 մ բարձրության վրա, որտեղից երևում են մեծ դաշտը, Խաչենի ու Գարգարի հովիտները, Արցախի լեռները, գտնվում է վիմատաշ, կիսավեր մի փոքրիկ եկեղեցի՝ եռակողմ թներով, արևմտյան կողմից՝ քառակոտի, իսկ աերքնից՝ խաչաձև: Ըստ Տյուպոսի հետազոտության⁷⁹, եկեղեցին ներսից ու դրսից քարով է շարված, իսկ հայկական տառերի համար նույնական ու ծերեր դասավորված են թվակամարների նման:

Տաճարի մոտ կանգնեցված է մի մեծ խաչվեմ՝ հետևյալ արձանագրությամբ. «Ես՝ Աշոտի որդի Շահնշահն, իմ հոգու համար խաչ կանգնեցրի. ովքեր կկարդան, թող աղոթքների մեջ

⁷⁸ Ալիշան օգտագործել է՝ Tournefort Pitton de, Relation d' un voyage du Levant, հ. 8, Լիոն, 1717:

⁷⁹ Ալիշանը հաճախակի է հիշում և օգտագործում. Dubois Frederic, Voyage autour du Caucase. ԱՌ. 1—6, Փարիզ, 1839—1843:

իշեալ շժբ (1263) թվին»: Այդ տեղերի քննությունը կատարել է ճանապարհորդ Հելվետիացին, 1834 թ. ապրիլի 24-ին. Գիշերը վրա է հասնում, և թեական «գրեթե շառագույն լուսինը իր լուրջան ժամանակ բարձրանում էր մշուշապատ հորիզոնով, բայց ի վիճակի չէր լուսավորելու թիերով պատաժ, ջրով լցված փուտերի բավկիները, որոնք սահմանափակում են դաշտի ընդարձակությունը: Եվ հրանում մերձավոր գյուղերի հաշն չկա՝ ո՞չ աշտարակներ, ո՞չ կղմինդրածածկ կտորներ և ո՞չ էլ սահտակ սվաղած պատեր, և բազում տեղերից լսվում էր թաթարների մեծ շենքի հաչոցը», մինչև որ բախտի բերմամբ նա կարդացավ հասնել թաթարների մի շեն և գտնել իր ճանապարհը:

149. Եկեղեցու մնացորդից կարելի է գոշակել, որ այդ տեղում նշանավոր մի շեն է եղել: Եվ նոյն Աշոտը, որ հիշվում է Ծակիսչի արձանագրության մեջ, թերևս արքայական ցեղից լինի: Մեր գոշակությունը հաստատում են նաև Աղվանքի արռողակալները, քանզի Տեր Բաղդասարը այս գյուղը և նրա մոտ գտնվող Պեշիքին կոչում է Տիգրանակերտ: Տեր Եսայիս ավագակ լեկերի պատմության մեջ գրում է, որ Արանք եկել են Վարանդի երկրից և տեղավորվել Տկունակերտում ու այնուհետո չվել Թարթառի ափերը⁸⁰: Դրանից հազար տարի առաջ Աղվանից պատմության մեջ հիշվում է Տղոնակերտ հնչմամբ: Վանքի երեցը եղել է Տեր Պետրոսը, որը մասնակցել է Եղիս կաթողիկոսի ժողովին⁸¹: Մեկ դար առաջ էլ նա հիշվում է Հերակլ կայսեր պատմության մեջ: Մարտատանց գալով Աղվանք՝ նա կամենում էր անցնել Վրաստան: Խոսրով արքայի հրամանով՝ նրա զորավարները այդ կողմերում կտրեցին կարսեր ճակապարից: Շահ-Վարազը Այրարատի հյուսիսային կողմից

⁷⁸ Եսայի կրտ., անդ, շը 38—39:

⁸¹ Հնիւտ. Կղմկոտ., էջ 800:

«անցնում է Գարդման, նրա դեմ և բնակվում Մյուս-Տիգրանակերտում, նրա դիմաց: Շահները (հարավից) երեսուն հազարով հասնելով՝ բանակ է դնում Հերակլի թիկունքում, Տիգրանակերտ ավանում: Մրանք տեղափորվել էին այստեղ, իսկ նրանք՝ այնտեղ, Հերակլի բանակի էլ ընկած էր երկուսի միջև: Հերակլը, երբ տեսավ, որ իրեն մեջ առան, հանկարծակի հարձակվեց իր թիկունքում գտնվող զորքի վրա, կտորուեց նրանց, գնաց Ծղուկը, իսկ ձմռանը լեռնակողմով անցավ Նախիջևանի դաշտում⁸²: Հայ Սերես պատմիչի՝ երկու Տիգրանակերտներ կային, որոնցից մեկը, ինչպես ինձ թվում է, այս Տգունակերտի տեղում էր, մյուսը՝ նրա Վերջում, որը թերևս աշխարհացուցում նշված Թոռնոգյուց գյուղն էր: Վերջինս առաջինից հեռու էր մեկ փարասի: Եվ Հերակլի բանակը գտնվում էր այդ երկուսի միջև: Հերակլը պարսիկների դեմ այդ արշավանքում առաջնորդեց Ռերոսաբար նախառակվող քաջամարտիկների պայքարը, 624 թ.: Եվ պատմիչը մանրանասնորեն՝ կատարում է այդ տեղերի քննությունը և դա ոչ թե սոսկ ազգային, այլ համաշխարհային պատմության համար:

150. Շահպուլագից հարավ-արևմուտք, Գարգարի ձախ ափին եղ գտնվում Աղտամը, Քախը պաղլը (՝), իսկ աջում Մորուգտուն, Ղըզը-ճապելը, Նախիջևանը, Քերյուը (գուցե՝ Գետիկ), որը հյուսիս-արևմուտքից կից է Ամարաս գետակին և Գարգարին: Այդ կցման անկյունում է գտնվում Հոնալը կամ ուսւերեն՝ Խոճաղինաքայան, որը նրանց հանգրվանն ու զորակայան էր: Նրա հյուսիսում, գետակի աջ ափին, խառնարանին մոտիկ, գտնվում են Ասկերան պահան ու ամրոց՝ կառուցված Շուշիի Փանա խանի կողմից: Նրա մոտ կա նաև մեկ այլ ամրոցի ավերակ: Դրանց միջոցով Խանը պահում էր կիրճի

հանապարհը, որը Շուշիից տանում է Ուտիի աշխարհը:

Այդուելից դեպի արևմուտք է ընկած Ամարասի բուն հովիտը՝ կավճախառն կրային կազմությամբ: Գարգարի ափերին կան առանձին բլուրներ, որոնք, ինչպես ասում է Տյուպուր, Կարծեն դուրս են ցցվել երկրի ծոցից: Գարգարի ընդարձակ հովտի արևելյան կողմին է միանում Աղվանքի դաշտավայրը: Եվ դաշտերի ու հովտների բոլոր կողմերում, ըստ հիշյալ ճանապարհորդի, կան հայոց նախնիների բնակավայրերի հետքեր և մեծամեծ գյուղերի մնացորդներ, գերեզմանների խոյաձև տապանաքարերով, հիշատակություններով, որոնք վկայում են այդ վայրերի երբեմնի բարվոք վիճակի մասին:

Ասկերանի արևմտյան կողմում գտնվում է Տաշ-պողագ գյուղը, որը թարգմանվում է Քարաղբյուր: Դա ցոյց է տալիս, որ այդուել, ինչպես նաև Շահպուլագում, աղբյուր է բնել վիմախառն լեռներից, որոնք գետակի հովտի ձախ պարիսպն են կազմում: Սրա մոտքի մոտ Ղարաքեշից գյուղն է, իսկ սրանից հարավ, գետակի մոտ՝ Պատրիծիկը (՝): Գետակի աջ ափին, անկյան կողմում, Խոնալինսկից մոտավորապես մեկ փարասի դեպի արևմուտք, գտնվում է Մեխմուքենդ գյուղը, որը կոչվում է Փանա խանի թոռան անունով: Այդ գյուղից հարավ գտնվում է Պալունան: Սրանց միջև ընկած են լեռնաբլուրներ, որոնց ստորոտում, Մեխմուքի մոտիկ, նշվում է Ս. Հովհաննես վանքը:

151. Գյուղի և վանքի տեղերում նշվում են ինձ համար անվանի Ամարաս ավանն ու վանքը, քանի որ աշխարհագործեւներից ու ճանապարհորդներից ոչ մեկը չի հշում այդ տեղերը, ոչ էլ Սարգիս Զալալյանը⁸³: Վերջինս միայն ասում է, որ այդ վայրերին մոտ են գտնվել Մարասն ու Ամարասը: Սա գյուղ է կոչ-

⁸² Սերես Եպիսկոպոս, Պատմութիւն, Պետերուրու, 1879, էջ 92—93:

վում մեր հին պատմիշներ Բուզանդի⁸⁴ և Խորենացու⁸⁵ կողմից, իսկ Մովսես Կաղանելատվացին⁸⁶ անվանում է գյուղաքաղաք: Նրանք վկայում են, որ այն պետք է գտնված լինի Փոքր Սյունիքում կամ Արցախի Հարանդ գավառում: Առանց երկրայիտու պետք է ասել, որ դա գավառի գլխավոր շենքնից մեկն էր, կարծեմ Դիցավանը, քանի որ անոնք գրպում է նաև Ասարազ, որ հիշեցնում է Արամագդին և հաստատում այն կարծիքը, որ այդտեղ է գնացել մեր Սուրբ Լուսավորիչը՝ կուտաշտության խավարը հալածելու համար, կործանելով, ինչպես այլուր, այդպես էլ այդտեղի մեհյանները: Մեր պատմիշները թեև այդ բանը չեն հիշատակում, բայց ասում են, որ Ս. Լուսավորիչը, քարոզելով Աղվանքում, այնտեղ «եկեղեցու հիմք է գցում և շինարարության բանվորներ կարգելով՝ ինքը վերադառնում է Հայաստան»⁸⁷: Եվ հետո գալով նրա թոռ սուրբ Գրիգորիսը՝ պարտում է եկեղեցին և օրինում, որը կրկին մայր եկեղեցի է դառնում Աղվանքի լուսավորության համար Գիսի եկեղեցոց հետո: Եվ Մազքթաց աշխարհի մանուկ հայրապետի նահատակությունից հետո «աշակերտները նրան վերցրին, բերին Ամարաս գյուղաքաղաքը և թաղեցին եկեղեցուն մոտիկ, բեմի հյուսիսափյան կողմում. այնտեղ դրին նաև Զաքարիայի արյունը ապակյա մի շշի մեջ, ինչպես նաև Պանդալյանի նշխարքները: Եվ երկուսի շիշն էլ դրեցին Գրիգորիսի սուրբ նշխարքների հետ, իսկ իրենք փախան և գնացին Հայաստան...: Այդ տեղը նշան չարեցին, որպեսզի ուրիշները նշխարքները չգողաճային, կամ էլ՝

ավագակների երկյուղից շտապելուց: Եվ շատ տարիներ անցնելու պատճառով այդ տեղը անհայտ էր դարձել մոտավորապես 150 տարի: Դրանից հետո Վաշագան արքան, երբ սկսեց վնասրեկների նշխարքները, եկավ Ամարասի վաճքը, որը վաղուց էր կառուցված, և առաջներում այնտեղ եախսկոպուներ էին նստում: Իսկ այդ ժամանակ միայն վաճերեց էր նատում, որն արքային ասում է, թե «Եկեղեցու մոտ շատ գերեզմաններ կան, քանի որ ավագակների ժամանակներից և եկեղեցու մեծագույն հիմնարկումից հետո ոչ ոք չկարողացավ շինել»⁸⁸: Եվ թագավորը ամբողջ երկրին հրաման տվեց ապավիտել աղոթքներին, փորեկ եկեղեցու հողը, եկեղեցի բերեկ Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ ու Հոփիսիմյանց կույսերի նշխարքների մի մասը և դնել այնտեղ, ոոր հայտնաբերված սուրբ Զաքարիայի և Պանդալյանի հանգստարանում: Եվ տեսիլքով հայտնի դարձավ սրբի սուրբ մարմնի հանգեցիու տեղը, այն է՝ եկեղեցու արևելյան կողմում, և «հրամայեց փորեկ այդ տեղը: Նրա մոտ կար մի փոքրիկ բլրիկ, վրան՝ խաչ: Երանելին բարձրանալով բլուրը՝ կանգնել էր խաչի մոտ»⁸⁹: Երբ տեսիլքը հայտնեցին արքային, արքունիքի և եպիսկոպոսների մեծ բազմությամբ նա գալիս է Ամարաս, և որովհետև «անձրներից մեծ հոսանքներ էին առաջացել, քանի որ գարուն էր, ճանապարհը շատերի կողմից տրորվելու պատճառով ոժվարանցելի էր դարձել շտապողների համար: Ուրեմն, այնտեղ ի՞նչ պետք է ամեր քրիստոնյաների արքան նա եկեղեցու սպասավորներին թույլ չի տալիս իշնել երկվարներից և հանդարտ շրջելով եախսկոպուների բանակի մեջ, հրամայում էր լստ կարգի գնալ, և իրեն թվում էր, թե ծաղիկների կամ փափուկ քանի վրայով է քայլում և ոչ թե կավի կամ տիղմի վրայով: Արքան սպասավորում էր մեծ սրբի

⁸⁴ Փ. Բուզանդ, էջ 26:

⁸⁵ Մ. Խորենացի, էջ 200:

⁸⁶ Կղեկատ., էջ 39:

⁸⁷ Անդ., էջ 35:

⁸⁸ Անդ., էջ 39:

⁸⁹ Անդ., էջ 65:

⁹⁰ Անդ., էջ 71:

‘Դեսպակին (պատգարակին), և այդպիսով զանազան լեզուների բազմությունից, տեսակ-տեսակ ձայներից և պեսպես պայծառակերպություններից, ինչպես լուսավոր ամպ, ծածկվում էր երկիրը: Բացի այդ, պատգարակը, շրեղացած աստղագարդ փառքով, գնում էր քրիստոնյաների բանակի միջով: Եվ լ երբ մոտեցան գյուղին, տեսան, որ մի փոքրիկ գնու է անցնում գյուղի միջով, և գետի վրա պատրաստված է մի կամուրջ: Քրիստուի և նրա սրբերի համար անհագ սիրաբորբոք փափագով վառված արքան արքայական հագուստով անձամբ իշնելով՝ անցնում է գետով՝ ոչ ոքի թույլ չտալով սպասավորնելու իրեն: Եվ հասնելով նշանակված տեղը՝ երկարատև ծնրադրություն է կատարում բոլորի առաջ: Այնուեւ խփելով արքայական վրանը՝ հրամայում է գգուշ լինել մինչև առավոտ: Այդ ժամանակ Ամարատում եպիսկոպոս չկար, և արքան գյուղի քահանային և ծերերին հարցնում է, թե նրանք այդ տեղում ինչ-որ նշան տեսալ են, թե ոչ: Եվ նրանք պատմում են այն, ինչ որ լսել էին Հոք ճգնավորից: ... Բազում անգամ գալով՝ նա կատարում էր սուրբ Գրիգորիսի հիշատակը և շատերի առաջ երից կրկնում էր. «Աղվանից աշխարհում հավատացյալ թագավոր է հառնելու և փնտրելու է սուրբ Գրիգորիսի նշանաբների տեղը: Դարձալ երբ մեզ հյուր եկավ մի ճգնավոր, ընդունեցինք նրան այնպես, ինչպես ընդունված է եղբայրների համար: Եվ նա, բարձրանալով այդ տեղը, քննեց: Քննից արթնանալով՝ նա տեղնուտեղը վերցրենում է խաչը և դնում այդ տեղը ու պատվիրում, որպեսզի ոչ ոք չվերցնի խաչը, այլ ավելի մեծ խաչ կանգնեցնի և առավոտից մինչև իրիկուն անխափան աղոյք անի խնձկարկությամբ, որովհետև այդ տեղում մեծ հրաշագործություններ են տեսնում»⁹¹:

⁹¹ Անդ, էջ 73—76:

Սրանք և սրանց նման բաներն իմանալով՝ արքան դարձալ աղոյում է ու քարոզում: Ինքը՝ «առաքինասեր թագավորը, թե քանի քանի առնում է ձեռքը և եռանդուն կերպով փորում, իսկ բարեւեր թագուհին, թագավորական հագուստով պեղում էր հողի մեջ: Նրանց հետ նաև եպիսկոպոսները, քահանաները, նախարարները և նախարարների կանայք մեծ հոգացությամբ հագուստներով կրուք էին փորած հողը: Եվ այն ժամանակ շատ խորը փորելով՝ շեղվում են դեպի հյուսիսային կողմը, և նշանաբները մնում են արևելյան կողմում: Արքան և ամրող ժողովուրդը մեծ տրտության մեջ են ընկնում, մինչև որ գոջացած թագավորը նստում և հոգս է անում ամբողջ ժողովուրդի հետ միասին: Արքան, այսուհետև քաջալերելով ճըշմարիտ հավատով, ասում է, որ անխայլ պետք է լինի ամենակայլ Աստծու խոսքը, և նրա անունով անմիջապես պետք է գրտնվի փնտրվածը. ես հաստատ գիտեմ, որ նա մեզ ամոյշով չի թողնի: Այն ժամանակ արքան հրամայեց, որպեսզի հետո քրիստ սրբերին դնեն փորածի առաջ և սկսեն փորել արևելյան կողմը. փորողները հանդիպեցին ցանկալի գանձին: Արքան և նրա հետ եղողները համակվում են հավերժական հրճանարով, և բազմությանը հայտնի է դառնում նշանաբների գյուտը: Եվ ամբողջ մոտենալով կուրքին՝ հարվածում է վրանին ու վարագույրին, մինչև որ դրւս է գալիս թագավորը և հազիկ կարողանում է հանդարտեցնել ամրոխին: Իսկ գերեզմանը և երևելի նշանաբները բացելիս անսովոր մի անուշ հուռ էր բուրում, որից բուրուր մի քանի ժամ թմրության մեջ են ընկնում՝ չգգալով խընկարկության հոտը: Դրա վրա սաստիկ հիացան արքան և ներկա եղողները, և բոլորը միահամուռ փառք էին տալիս այդայի վեևս բարիք տվողին:

«Արքի գերեզմանի մոտ, հողի վրա, նատեւ էր թագավորը և հրամայում էր արքունական զանազան սպասավորություններ

կատարել և կողովը դնելով իր ծննդերի վրա՝ մեծ երկրույթ սպասավորում էր արքերին: Քահանաները հանում էին նշարքները և լցոնում կողովի մեջ, որը թագավորը պահել էր իր գրկում: Նշարքների մոտ գտան ապակյա երկու շիշ, որոնցից մեկը լցված էր Զաքարիայի արյամբ, իսկ մյուսը՝ Պանդայոնի նշարքներով: Եվ եթե բոլորը դուրս են հանում, ամրող բազմությունը ողջունում է առավտոից մինչև երեկո: Արքան, կը քելով արքունական մատանով, հրամայում է մեծ զգուշությամբ պահել մինչև առավոտ: Նոյն Գրիգորիսի գերեզմանոցում գտնում են և մեկ այլ ապակյա շիշ՝ լցված խմիչքով: Այն վերաբերով՝ արքան է՛լ առավել գոռի է մնում Աստծոց՝ իրենց այլ ամենահաջող բարիքը տալու համար: Հաջորդ օրը արքան հրաման է տալիս ամրող երկրում դրոշակ պարզել, բերել սուրբ սեղանի ոսկեղեն ափսեն և քաղցր գիճով նշարքները լվանալ ու շարել՝ ըստ պայծառության: Արքան հրամայում է ամեն մի եպիսկոպոսի տալ ինչ-որ մաս՝ իրենց վիճակներում բաշխելու համար: Իսկ նշարքների մեծ մասը հրամայում է թողնել Ամարասում, իսկ մնացածը, Կնքելով թագավորական կնիքով, ինքն էր պահում՝ մեծ զգուշությամբ ու զանազան սպասավորներով սպասավորելով: Արքան հրամայում է գերեզմանի վրա մատուի հիմք գցել և շինարարությունը շտապ ավարտել, իսկ մատուոն էլ անվանակոչել Սուրբ Գրիգորիս: Հետո ամրող բանակը մեկնում է սուրբ պաշտոնյաների հետ՝ առաջին կարգադրության համաձայն»⁹²: Եվ մեծ հանդիսավորությամբ բարձելով նշարքների մեծ մասը՝ թագավորը բերում է Ուտիք, իր սեփական Դուռական գյուղը, որտեղ շինում է մատուն՝ սուրբ Պանդայոնի անունով և տեղավորում նշարքները, իսկ մի մասն էլ տեղավորում է այլ դաստակերտում, որը

կառուցել էր իր Խնչիկ կոչված աղջկա համար, մի նաևն էլ միշտ մասն էր ածում իր հետ բանակում՝ տարվա մեջ երկու անգամ, երեքական ժամ կատարելով սորբերի տոնը: Նրա հիշատակը մինչև օյս կատարում է Հայաստանյաց առաքելական եկեղեցին՝ այն անվանելով Աղվանից կաթողիկոս Գրիգորիսի նշարքների գյուտի տոն, որը կատարվում է մեմեկան ամսի 28-ին, այն է՝ մարտի 6-ին: Այս դեպքը մանրամասնորեն ներկայացնում է Աղվանից պատմիչը՝ ճշգրտելով այն ժամանակակից տվյալներով: Դա ընտօրինակել են նաև մին ճառընտիրները: Տիֆլիսից և Ծուշիից ապրիլի 23-ին գրում են, որ Ամարասում ներկայությունում Սուրբ Գրիգորիսի նշարքները: Թեմի արքեպիսկոպոս Գևորգը վարդապետ Գևորգ Արամյանին ուղարկում է նորոգելու եկեղեցին, որի բեմի առջև պեղելով՝ գտնում են օրորոշած կահարիչով վիմափոր գերեզման՝ Սուրբ Գրիգորիսի մարմինը; Վրան գրված հայ և ասորի գրերով: Բայց եթե բացում են, տեսնում են, որ այնուղիւ միայն հող կա: Հետո փոսի հյուսիսային կողմի պատը պեղելով, գտնում են ճրան նման մի այլ շիրիս և ճրանում նշարքները: Ծուշիից 2000 մարդկանց հետ միասին գալիս է արքեպիսկոպոսը, վերցնում է գլուխը և դնում գերեզմանի վրա, արծաթյա ափսեի մեջ, որպես հարգանքի նշան: Այնուհետև տանում են Ծուշի և երեքական օր դնում ներ քաղաքի բոլոր եկեղեցներում, որպես հարգանքի նշան, իսկ հավատացյալները պատվի համար խումբ-խումբ հաճախում են եկեղեցի: Արքեպիսկոպոսը դադարեցնում է եկեղեցու շինարարությունը, մինչև Էջմիածնի ժողովից պատվեր ստանալը: Թվուն է, որ առաջին գերեզմանը դիտավորյալ կերպով դատարկ թողնվել՝ գերեզման բաղանողներին խարելու համար. ինչպես

⁹² Անը, էջ 80—88:

որ ասում են, թե Լեռնիքն ուրը բացել է և ոչինչ չի տեսել⁹³:

152. Նշխարքների գյուտից հետո եպիսկոպոսները կրկին հաստատվել են Ամարատում, որոնցից հիշատակվում են՝ Գառնիկ.

Հոռոմակ' Զ դարի Կեսից հետո.

Միսիթօքք' Զ դարի Վերջին.

Մերոք.

Հովհան' Է դարի Կեսին.

Սահմակ' Ը դարի Ազգբում.

Հովսեն' ապա կաթողիկոս, 746—762 թթ.

Սարգիս և Վրամեն' ԺԳ (դարի) Կեսին.

Ներսեն' 1282;

Բարսեն' 1730:

Սերովքեի ժամանակը ստուգ հայտնի չէ, նրա մասին միայն ասկում է, թե Աշխարքները Հոռոմեական կայսրությունից բերել է Ամարաս, որոնց հետ նաև Լուսավորչի աջը: Ամարար հնում եղել է ոչ միայն Աղվանքի եպիսկոպոսանիստ վայրը, այլև կաթողիկոսական աթոռի նախավայրը, բայց թե երր, չգիտեմ: ԺԳ դարի Վերջին Բաթու խանը ուղարկեց Տարայիշի որդի Զարպին «այլ մոնղոլ տղամարդկանց հետ Աղվանքից մեծ աթոռ Ամարաս, որը նրանց կաթողիկոսների հին աթոռն էր, և այնուն տանել տվեց սուրբ Գրիգորիսի գավազանը...», քանի որ նրա գերեզմանը այնուն էր գտնվում, որեմն գավազանն էլ մնալու էր նույն եկեղեցում: Նրա հետ տարան նաև սքանչելի աստվածաբարտաց խաչը, որը հին ժամանակներից այնուն էր՝ ամբողջապես պատրաստված ուկուց և գարդարված լզ (36) թանկարժեք քարերով: Սա մատնվեց նոյն թեմի մի լիրը ու

մեզգամ քահանայի կողմից: Եվ քանի որ այնտեղ էր գտնվում Հինգ կայսեր դուստր Դեսպանան, որին կնույշան էր վերցրել Ասքաղ խանը, և նա սնել էր իր որդեգիր Բատին, նա մեծ թախանձանքով խնդրեց խաչն ու գավազանը և ուղարկեց թագավորական Կոստանդնուպոլիս քաղաքը: Այս ձևով կողոպտվեց Աղվանից աշխարհը՝ զրկվելով պատվական ու ասովածային գանձից»⁹⁴:

Այժմ Ամարաս հին եկեղեցին կանգուն է երկրի խորքում, մբերած կաթողիկուով, որը հետագա դդ. նորոգեց ու սենյակագրդ պարսպով պատեց Մելիք Շահնազարը՝ ըստ Սարգիս Զարպայանի⁹⁵: Բայց թե այնուն կա՞ն արձանագրություններ կամ այլ հնություններ, նա և որիշները չեն հիշում. դրա հետ միաժամանակ անձանոթ են մնում նաև սահմանները:

153. Այս վիճակի մեջ նախապես գրածի համաձայն կան նաև այլ տեղեր՝ հին եկեղեցիներով, որոնք հիշատակվում են այս կողմերի արձանագրությունները հավաքողների կողմից, ակայն առանց ստուգ կերպով ցույց տալու տեղերը: Դրանցից են Հավաբատիկը, որտեղ եկեղեցի է կառուցվել 1233 թ., խշան ցույց է տալիս արձանագրությունը. «ՈՉԲ թվին, Վախտանգի և նրա կին Մամքանի որդի Հասանի իշխանության ժամանակ, ես՝ Հովհաննես քահանա, Տեր Գրիգորիսի քրոջորդին և Գեղորգիի եղբորորդին և այլ միաբաններ շինեցինք այս սուրբ եկեղեցին՝ մեր հոգիների փրկության համար»: Կա նաև մի այլ տապանագիր արձանագրություն. «Ես՝ Աղաքեկի որդի Զաքուլս, իմ հոր՝ Մմբատի տապանի վրա խաչ կանգնեցրի. ԱԿԳ». դրանում հայրանվան վրիստակ կա:

⁹³ Արք Վերջին մանրամասնությունների աղբյուրը Աղիշանը նշում է իր ձեռագիր՝ օրինակում՝ «Մասիս, լրացիր, 5 Բուլղար, 1856, թիվ 332»:

⁹⁴ Արք. Օրբելյան, անդ, հ. Բ, էջ 218:

⁹⁵ Հմին. Զարպայանց Սարգիս, անդ, հ. Ա, էջ 196:

Բառավա-ձոր. այնտեղ կա 1181 թ. կառուցված հնագոյն եկեղեցի. «Ոլ թվին, Սմբատի իշխանության ժամանակ, ես՝ Բարսեղ երեց, Սարգիսը և մեր եղբայրները ժողովրդի հետ միասին շինեցինք այս եկեղեցին, ջոր բերեցինք. ովքեր կերպագեն, թող մեզ հիշեն իրենց աղոթքներում»: Չոր բերելը ցոյց է տալիս, որ եկեղեցու մոտ վանք է եղել: Իսկ մի այլ արձանագրությունից պարզ է դառնում, որ այն եղել է Գանձասարին մոտիկ, որովհետև դրանում ասված է. «Ես՝ Վասակի դուստր, Վահստաճօֆ որդի Զաքարեի ամուսին Խորիշան, դարձան սուրբ միաբանության անդամ, գնեցի մատաղ ու գիրք և տվեցի սուրբ Գանձասարին, միաբանները Աստվածածնի փոխման տոնին երկուժամյա պատարագ կատարեցին. ոչ խափանի, թող դատվի Աստծու կողմից»:

Թողան. ավերակ գյուղ է Խաչենի զատկթափ ձորում: Այնտեղ կա կիսակործան քարշեն մի եկեղեցի և ոչ հին, 1647 թ. արձանագրություն. «Աստծու կամքով ես՝ Տեր Եղիաս, շինեցի այս սուրբ եկեղեցին՝ Աստի բեգի որդի, իմ կողակից Բեղադինի հոգու հիշատակի համար, Շահբազի ժամանակ, Մուրուզովի խան Թաղողդի իշխանության օրոք և Գանձասարի կաթողիկոս Տեր Գրիգորիսի կաթողիկոսության ժամանակ, ՌԴ թվին»:

Պուկեսի բերք. բարձր վայրում կառուցված, գմբեթարդ եկեղեցով ոխտատեղի է, նորոգված ոմն Հովհաննես վարդապետի կողմից, որը թողել է իր անումը՝ դրոշմված բեմի վրա: Նրա կողքին է գտնվում ոմն սուրբ Գեորգիի տապանը, և այս վրա գոված է. «Ղուկաս վարդապետը Հայոց ՌՄԼ (1781) թվին շինեց մի շրադաց և տվեց արան որպես հիշատակ»:

154. Արցախի վերշին, փոքրիշատն ծանոթ գալաքոր Պարձկանքը կամ Պարզկանքն է, այն է՝ Պահճկանքը, որը գրչագրական այլ ձևով հայտնի է Պազկանք, Պածկանք և այլ անուններով: Շատ պատմիչներ նշում են, որ այն պետք է ընկած լիներով: Բայ պատմիչներ ներկա հաղանիկեցիների՝ դեպի Հարանդ, Ամարասից հարավ: Բաղանիկեցիների՝ դեպի Հարանդ, Ամարաս, Պարզկանք, Մահանք արշավանքների մասին ստուգապատուս հին պատմիչ Կաղանկատվացին Սուրբ Գրիգորիսի պատուս հին պատմիչ պատմության մեջ մեջբերում է Հովք ճրգնշաբների գյուղի պատմության մեջ մեջբերում է Հովք ճրգնավորի մասին ծերերից ավանդածը Վաշագան արքային: Այնավորի մասին ծերերից ավանդածը Վաշագան արքային:

Պատմիչները այս գավառում ոչ մի շեն կամ վայր չեն պատմակություններ բացի Ամարասի հետ սահմանակցությունից, հնարավոր չեն այն քննել հանգամանորեն: Թվում է, որ սա ընկած էր Գարգարի ձորահովտում, սկսած նրա ակունքից վերջացրած Գարգարացիների դաշտաբերանով, որտեղ և մենք

ենք հասում վիճակիս աշխարհագրության սահմանը: Հարավային կողմից իր մեջ առնելով արևելյան վտակների բոլոր հովհանությունը՝ հասնում է մինչև գետերի ջրաժամնը, որոնք հարավից հոսում են դեպի Երասիս: Եվ ըստ այդմ նրա մեջ է մրտնում նաև այժմյան մեծ Վարանդին գավառի հյուսիսային ծայրը, որը մենք համարում ենք Շուշիի բուն վիճակը (գավառը՝ մեծ քաղաքի անունով, որը ընկած է Չըրքերդի, Վարանդին և Զանգեզուրի սահմանամիջում, և այն ամբողջ Առանի, այսինքն՝ Ղարաբաղի գրլիսն է:

155. Մեծ և ամուր Շուշա կամ Շուշի քաղաքը գտնվում է Գարգարի գետի ձախ կողմում, առանձնացած սարահարթում, կավախառն ու պատոված անառիկ ու անմատուց ժայռոտ տեղում, բացի քաղաքի երևանյան և գանձակյան կողմերից, որոնք ել ամրացված են աշտարակներով: Բարձրավանդակի շրջագիծը մոտավորապես երկու մղոն է, որի փոքր մասում թերդաքաղաքն է, իսկ մեծագույն մասում՝ գերեզմաններն ու պարտեզները:

Անցյալ դարի երկրորդ կեսին ինչ-որ գյուղ էլ է հիշատակվում Շուշիի տեղում, որի կոնկրետ տեղը չի նշվում: Տեմ կարող կարծել, թե այն Վարդառի⁹⁷ կողմից հիշատակված Շուշուառը լինի, Խաչենի կողմերում եղածը, որին տիրեց Փատղունը: Իսկ հիշատակված թաքարները, երբ Խորասանից վերադառնում են այստեղ, ունենում են Շեվանչիր տոհմից Փանախան անունով մի թուրքմեն առաջնորդ: Սա տիրեց Ղարաբաղին, նվաճելով երկրի հինգ մելիքություններին և իր աթոռությունում նաև Պայադ, ապա Շահպուլագ Վայրերում, այնուհետև 1789 թ. այդ տեղը գրավեց իր աներ Շահնազար Մե-

լիքից և կառուցեց ամուր բերդը՝ պարսիկներից պաշտպանվելու համար: Բերդը կոչվեց Փենապատ, որտեղ դրամ կտրեց իր անունով, որը մինչև օրս գործում է: Երբ այստեղ տեղափոխեց Շուշի գյուղի բնակիչներին, բնակավայրն ստացավ նրանց գյուղի անունը (Շուշի): 1790 թ. Փանախին հաջորդեց նրա որդի Իբրահիմը, որի օրոք պարսից Սոյա Մահմուդ Շահը 1794 և 1795 թթ. երեք անգամ պաշարեց քաղաքը, երրորդ պաշարման ժամանակ քաղաքը ստվի մատնելով՝ գրավեց այն և դաժանորներ վարվեց բնակիչների հետ: Այդ պատճառով ինքը չարաչար սպանվեց, և քաղաքը նորից անցավ Իբրահիմին: Նա 1805 թ. ուստի կարծիքությամբ մտավ քաղաք և նահանջելիս գրկեց կյանքից: Նրան հաջորդեց իր որդին՝ Մեխմիթ Խուլիս: Նա ևս կամեցավ քաղաքը հանձնել պարսիկներին: Խուլիսները 1822 թ. ամրողությամբ գրավեցին Շուշին ու Ղարաբաղը՝ զորապես Մադաթուվ Հայկազնի հրամանատարությամբ և դարձրին տաճկական երեք կուսակալությունների՝ Ղարաբաղի, Շեռքեի և Շամախի մայրաքաղաքը:

Քաղաքաբերդը ի բնե ամուր էր, որն էլ ավելի ամրացել էր խոր կիրճով: Կիրճը նրա ներքի կողմում է, իսկ հարավային կողմում քարակտորը բլուրն է՝ երկու քարձու աշտարակածն քարձունքներով: Քաղաքի ներքին կերպարանքը գորշ ու տգեղ է: Արանում չկան գեղեցիկ շենքեր, փողոցները նեղ են ու ցեխուուն՝ կավու ու կրտս հողերի ու դարուփու տեղերի պատճառով: Տները հողով են շաղախված, մասամբ քարաշեն են, մի շուկա ունի՝ քարով ու աղյուսով շինված: Քաղաքը շրակարություն է, որովհետև չուրը փողոցները ենթակա են Երևանի կողմը:

Քաղաքում հայկական երկու եկեղեցի կա՝ Ագուլեցցց և Ղազանչեցց կոչվածները, կան նաև երկու փոքր, անշուր եկեղեցի, հայկական մի շուկա՝ փոքր կրտսակներով: Քաղաքն ունի առանձին պատճեններ, որտեղ լույս են տեսել մատյաններ (գրքեր) արքաներ առաջարկությունները:

⁹⁷ Վարդան Վարդապետ, առջ, էջ 100:

եպիսկոպոս և մետրոպոլիտ, բանասեր Տեր Բաղդասարի ջանքերով։ Նա իր աթոռը հաստատեց ալստեղ՝ դատավոր Աղվանքի կաթողիկոսների հաջորդու։ Նրա յժմներն են՝ Ղարաբաղն ու Շովանը։ Ծուշի վարժարանում* գործում է Պաղիելի ավետարանական ընկերությունը։ 1864 թ. քաղաքի հայազգի տիկնանց ջանքերով բացվեց աղջիկների վարժարանը, որն անվանվեց Ղարաբաղի Սուրբ Մարիամի Օրիորդաց ուսումնարան։ Ծուշիում են նաև ուսում նաև ուսաց զորավարը և Ղարաբաղ գավառի քաղաքական պաշտոնյաները։

Քաղաքի բնակչիները հայեր են և թաթարներ, մոտավորանեն 7000 հոգի՝ բոլորն ել ճարտար ու զարթ մարդիկ։ Քաղաքի կիրանան այնքան էլ առողջարար չէ՝ ամառվա տոթի և ձմեռվա ձյան ու ցրտի պատճառով, որովհետև այն կասպից ծովի մակարդակից բարձր է մոտավորանեն 4000 մ։ Բայց իր բարձրության ու շրջակալիքում եղած անտառների շնորհիվ կովկասի լեռների, արցախյան ու Սյունյաց գավառների համար ստեղծում է գեղեցիկ ու համեմելի տեսարան։

Քաղաքի շրջակայքը գեղեցիկ դիրք ունի, անտառապատ է, տարածքը՝ ապառաժուտ, գույնագույն քարերով ու դեղնասպիտակ կրածողով ծածկված։ Գարգարի աշից, քաղաքից մոտ մեկ ժամկա հեռավորության վրա Ծուշքենդ գյուղն է, որը հին Ծուշի գյուղն է, ուր, գետի ափին, կան ջրաղացներ։

156. Ծուշի բոլորական հովիտը, ըստ Տյուպոսի երկրաբանական հետազոտության, նման է երկրամուղ զորության կողմից բարձրացված մի բաժակի՝ կրային կազմությամբ, ընդմիջարկված հրաբխային զանգվածներով, որոնց մեծամեծ կտորները ընկած են այս ու այն կողմն։

Այդ վիճակում (գալառում) նշված գյուղերն են՝ Գարգարի

* Որպես աղբյուր Ալիշանը նշում է՝ «Մեղու, Իր, 70»։

այս կողմից, քաղաքի հարավ-արևմուտքում՝ Տաշ-ալդը, որը նշկած է այն քարավեռան ներքեւում, որի վրա քաղաքն է։ Սրա արևմտյան կողմում Զարիստրն է, որը հիշատակված է Աղվանից յենի Քարտիշ վանքի արձանագրությունում։ «Զարիստրը յուր գետով», թեև այդտեղի գետը Գարգարն է։ Սրա մուտքից ավելի հեռու և Հաքարի գետը (որը Զարիստրի հետ հիշատակվում է նոյն արձանագրությունում)¹⁾ ու Սյունյաց լեռան անշըրպեսի ստորոտում գտնվում է Լիսոգորսկի (²⁾) գյուղավանք, որը համարվում է ուսական այսապահ զորքի զորամիստը։ Այդ գյուղավանքի մոտ է գտնվում Գարգարի ակունքը։

Խոկ Ծուշիի հյուսիս-արևելքը գտնվում են՝ Խալիֆալը, Կոպելիքենդը, Քերքենանը, Խանքենդը, Պեկլյուզը, Խանճիծալը՝ Գարգարի մի վտակի միացման տեղում։ Ծվում է, որ սա նոյն Խանճիկ գյուղն է, որտեղից էր Աղվանից կաթողիկոս Պետրոսը, Ժէ դարի կեսին։ Սրանից հյուսիս ընկած են Պալըճան և Մելքոնքենդը, որի մասին խոսք եղավ Ամարասի ժամանակ։

157. Գարգարի աշից, Ծուշիից հարավ, գյուղեր չեն նըշվում, այլ Ծուշքենդից ավելի հյուսիս-արևելքը նշվում են՝ Տաղտանը, Տաշքենդը, Էղլիսը, Խանտաղը՝ Գարգարի մոտ։ Սրա վերջում՝ Թիրավը, հյուսիսից՝ Ապտալը, սրա հյուսիսային ելքի մոտ՝ Առանձամյունը (³⁾), Բիրճամալը, որի վերջից դեպի հյուսիս, Գարգարի մոտ, Նախշավանն է։

Թիրավի վերջում ձգվում են լեռնաշղթաներ՝ Գարգարի վտակները անջրաբետելով Քանաչին (⁴⁾ գետից), որը իշնում է այդ լեռներից։ Այդ գետը հոսում է դեպի արևելք, բայց ինձ անձանոյ են նրա ընթացքն ու գետաբերանը։ Լեռների, գետի ու ծանրության մեջ նշվում են վերոգրյա գյուղերը՝ Թաքիրը, Էջու-քենդը, Ղարաբենդը, Կյուղաշը և այլն։

158. Մինչև Վարանդին գավառին անցնելը նշանակներ վերջին ուսումնասիրողների կողմից հիշված գյուղերը, որոնք

Խաչենի կողմերում են գտնվում: Դրանք են՝ Սեյկյուտլու գյուղը, որտեղից էին կաթողիկոսներ Թուման ու Առաքելը, Ժէ դարի վերջին, Ղշախը, որտեղից էր Սարգիս կաթողիկոսը, ԺԶ դարի սկզբին*, Պումը, որտեղից էր Փիլիպոս կաթողիկոսը, ԺԶ դարի երկրորդ կեսին:

Դրանցից նշանավոր է Ծալեթը, որտեղ կա անվանի մենաստան, որը եղել է Աղվանքի կաթողիկոսների աթոռը, Ժէ դարում: Կաթողիկոսներից մի քանիսի գերեզմանները կան անտեղ, ինչպես որ երևում է արձանագրություններից.

Ա. «Հանուն Աստծո ես՝ Կարապետ կաթողիկոս, Պէտք չինչեցի այս եկեղեցին՝ իմ հոգու հիշատակի համար. ձեր աղոթքներում հիշեցնք»:

Բ. «Զի՞՞ թվին մահացավ Թովմա կաթողիկոսը»:

Գ. «ԶԿ թվին ես՝ Տեր Առաքյալ կաթողիկոս, պարոն Հայան Բեկից Վերստին գնեցի եկեղեցու դռան խոտհարքը (ղուրու), գոյ (3000) թանկայի ծախս արի և տվեցի, մեր հոգու փըրկության համար՝ հան այս սուրբ Աստվածածինը: Ով հակառակի և շանա խել կամ ծախել աս հանդը, Կայենան բաժինը կատանա: Արդ, ես՝ Տեր Առաքել կաթողիկոս, կանգնեցրի խաչ և նորոգեցի եկեղեցու գլուխը Տեր Թովմա կաթողիկոսի հոգու համար. ով նատի աթոռին, թող Զատկին մեկ պատարագ անի. Չի՞թ թ.»:

Դ. «Թիվ ՊԿ. Կարապետ կաթողիկոսի և
Երից վերների տապանն այս ե,
Որոնք օծվել են Աղվանից տանը,

* Ալիշան իր ձևուագրում մի հատված շնչել է, այս է՝ «Արշակոր կամ Առաքածոր, որտեղից Դավիթ կաթողիկոսն էր, ԺԶ դարի կեսին, որտեղ 1458 թ. գրված մի ավետերան է միջում Տեր Բաղդատար Հասան Զարայանը»:

Թափառել այստեղ, իսկ այն ժամանակվանից Ամփոփած են այս տապանի ներսում եկ միշտ սպասում են ամեն ինչի ստեղծողին՝ Ակնկալելով՝ պաղպաղից կյանքին»:

Վանքի մոտ ջրի ափին, Ներքին-Ընծուն ագարակում, խաչաձան է տնկած, և վրան գրած. «Ես՝ Հարրելը (կամ Հարքելը), կանգնեցրի այս խաչը իմ քրոջորդի Դեղի համար. ձեր աղոթքներում հիշեցնք Դեղին և Գրիգորին. ...Խթ.». թվականի առաջին տառը շնչված է: Սա թերևս վերոգրյալ Ենչու գյուղն է, ըստ թուրքական հնչման: Դրան մոտիկ մենաստան կա:

Մեր Ասիսնիների կողմից հիշատակված Գողթագրակ տեղը այս կողմերում աետը է լինի, որովհետև Վիրո կաթողիկոսը, Բոների ասպատակությունից խույս տալով Պարսկաստանից, այստեղ է ընկել և այստեղից դուրս գալով ու մեծ արագությամբ լընթանալով՝ մի գիշերում կամ օրում հասել Զարաքերյ»:

ՎԱՐԱՆԴԻՆ—ՏՈՒԶԱԽ (ԴԻԶԱԿ)

159. Արցախի ամբողջ հարավային կողմը այժմ կոչվում է Վարանդին, որը մի լայնածավալ գավառ է, ընկած Մեղրիի, Զանգեզորի, Չըլքերդի, Քեպերինի, Ղարաբաղի գավառների և Երախի պարսից ասիմանի միջև: Նրա ափերը, ինչպես նաև Քեպերինի արևելյան սահմանները դաշտավայրեր են, իսկ արևմտյան և հյուսիսային կողմերը՝ լեռնավայր, ինչպես որ Արցախի մյուս մասերը:

Այժմ քարտեզների վրա լեռներից նշվում են Շուշիի հարավարևմտյան մասում գտնվող Քիրեզ լեռը, նրանից հարավ՝ Խոշանը, իսկ նրանից էլ հարապ՝ Զիարելը: Կան նաև այլ եր-

կայնածիգ լեռներ, որոնցից են, անշուշտ, **Դիզափայտի** լեռները, որոնք հայտնի են շատ վաղուց: Դրանց մասին խոսում է Աղվանից հին պատմիչը! «Մեծ լեռը շրջագայելով իր մեջ է առնում երկրամասի շատ գավառներ»: Ծուշի արևելքից ձգվում են վերոհիշյալ լեռները, որոնք Գարգարի և Ք...շին գետի անջրպատճերն են, իսկ սրանցից հարավ ընկած են Կորիխանը և այլ լեռներ, որոնց և երկրի մանրամասներին առհասարակ մենք ծանոթ չենք: Դրանք ցարդ որիշներին ել մեծ մասամբ անծանոթ են մնացել, ինչը հատուալվում է քարտեզների վրա եղած դատարկությամբ: Այնուեղ պարզ չի նշմարվում նաև գետերի ընթացքը, ինչպիսին է նոր հիշվածը և նրանից հարավ գտնվող **Գարասոն**: Իսկ այն գետերը, որոնք իշնում են դեպի Երասխ, մենք աշե ենք Արցախի գետերի սկզբում:

180. Այս նոր գավառի մեջ են մտնում հին գավառներ **Մոլխանքը**, այս է՝ **Մխանց տոհմը**, **Հարժանը**, **Պիանքը** և **Քոտակը**, որոնցից միայն առաջին է հիշվում պատմության մեջ և բաղադրիկ արշավանքում⁹⁸, որպես Պարզկանքի հարավում և նույն Ռոտի գավառի վերջում գտնվող, որովհետև նրանից հետո ասպատակված գավառների մեջ վերջինը աս է համարվում: Մյուսների անունները ամենին չեն նշվում, որի պատճառով դրանց դիրքը, սահմանները և պատմական դեպքերը հայտնի չեն:

Միջին և հետին դարերում ամրող երկու երկու գավառի տրոհված է թվում **Դիզա կամ Դիզակ** և **Վարանդա**, իսկ նախապես, բայց Վարդան աշխարհագործ⁹⁹, հայտնի է եղել մի՝ **Դիզափայտ** անվամբ, որը այլազդները **Տուալիս** էին կոչում նաև անցյալ դարում: Ժե դարի վերջին մի արձանագրությունում

⁹⁸ Հմտ. Կղմկ., էջ 327:

⁹⁹ Վարդան Վարդապետ, Աշխարհացոյց, էջ 11:

(որը շոտով կը նդորինակենք) այդ կողմերը Դիզայի փոխանակություններ կոչվում են **Վարանդայի** և **Քոչիզորի** երկիր: Այս տեղում անունով մի գյուղ է հիշվում ԺԶ դարից Առաքել պատմիչի կողմից¹⁰⁰: Նա ասում է, որ Արցախից գաղթածների հետ դուրս են ալիս նաև **Քոչիզորի** գյուղից մելիք Փաշիկը, **Դիզակից**՝ մելիք Սուզումը: ԺԶ դարի վերջին Դիզակից ամբողջությամբ Պարսկաստան են քոչում ևս չորս գյուղ: Երկրի մելիքները հիշվում են և դրանից հետո. այսպես՝ Նադիր Շահի ժամանակ հիշվում է մելիք Հեկեն Դիզակից, Նադիր Շահից հետո՝ ոմն Հասանը (թերևս Զալալյան), որը Վարանդայի մելիքն էր, որին սպանեց իր եղբորորդի Շահնազարը և խեց իշխանությունը, մինչև որ Փանա խանը տիրեց Ղարաբաղին, օգտվելով երկրի տեր հինգ մելիքների անմիաբնությունից: Նա այնուհետև շուր եկավ Ռուսաստանից և խնամիացավ խանի հետ՝ նրան կոնության տալով իր դատերը և իր բաժնից նրան նվիրելով Ծուշի քաղաքը:

Մի վհճակ էլ կա **Ավետարանց** անունով, իր մելիքի հետ միասին, որը հիշում է կաթողիկոս Արքահամ Կրետացին¹⁰¹: Ինձ թվում է, որ այն պետք է ընկած լինի գավառի հյուսիս-արևելքում: Նրանում կա նաև համանուն մի գյուղական՝ հայկական 200 տնով*: Ըստ հոգևոր իշխանության տվյալների՝ Ամարասի աթոռի թեմում գավառը նշվում է 1730 թվից:

Գավառի այժմյան քաղաքական տրոհումը չգիտեմ, որի համար էլ շենքները միանգամից կնշեն, սկսած Գարգարի անջրպատճի հյուսիսից մինչև Երասխ:

¹⁰⁰ Առաքել Պավրիծեցի, Պատմութին, Վաղարշապատ, 1896, էջ 610:

¹⁰¹ Աքրանան կրո. Կրետացի, Պատմութին անցիցն իւրց և նատր-Շահին Պարփից, Վաղարշապատ, 1870, էջ 74:

* Այս փոքրիկ մանրամասնության աղբյուրը Ալիշանը աշե է՝ «Մեղու, ԻԲ, 70»:

161. Գրգարի և Ք... անջրպետի լեռներում աշխարհացովքը նշում է Յաշանը վաճքը, որը չգիտեմ, թե որն է, գույն ծակե՞թը կամ մեկ ուրիշը: Ծուշից մոտավորապես 10 մղոն դեպի հարավ, ապա հյուսիս-արևելք Սուրբ Լուսավորիչ անունով մի այլ վաճք կա, որը թերևն Հրիերա վաճք հորջորջվածն է, որի վաևահայրը Տեր Հասան Զալալյան Բարդասարն է: Ըստ արձանգորի՝ այդ վաճքը Ս. Գրիգորիսի համար է, որի նշխարքները Պետրոս կարտողիկոսը ամփոփում է այդտեղ եկեղեցու շինարարության մասնակից Ամարասի եպիսկոպոս Բարսեղի միջոցով: Նա այդ մասին ասում է. «Աստծո կամքով ես՝ Պետրոս, կարողիկոսն եմ Գանձաարի սուրբ աթոռի, որը նորոգեց Ամարասի սուրբ աթոռի արքեպիսկոպոս Բարսեղը: Ամարասը Վարանդի և Քոչիզու նահանգին է, քանի որ սրբ վիճակները (նահանգները) բաժանվել ու մաս-մաս էին եղել: Ամեն մեկը կորել էր իր մասը, իսկ մենք պատրաստվեցինք նորոգել հայրենի վաճքը և առաջնորդ կարգեցինք մեր սիրելի աշակերտ Տեր Բարսեղ արքեպիսկոպոսին: Մենք նրան հրաման տվեցինք Ամարասի հովարանում եկեղեցին շինել, որը և առ շինեցավարտեց, ըստ մեր հրամանի. ով (՝) սրանով Քրիստոսի այլակերպության տոնին. օրինեցե՛ք այս սուրբ տաճարը՝ այն անխնելով սուրբ Գրիգորիս: Սուրբ Գրիգորիսի նշխարքները բերելով՝ ամփոփեցինք այստեղ, Վարանդայի և Քոչիզու երկրներում, որպեսզի սրանք լինեն մեր երկու աթոռները: Ով ցանկանա այս վիճակը բաժանել և մեկին նատեցնել այլ տեղում, լինի կարտողիկոս, եպիսկոպոս կամ մելիք, այնպիսին թող նպովի Գօժճ հայրապետների կողմից, Քրիստոսին խաչ հանողների շարքը դասվի և Հուդայի բաժինն ատանա: Ես արեցի այս կոտակը ու արձանագրությունը. թող հավիտան հավիտենից մնա: Ես՝ Գրիգոր վարդապետս, գրեցի ՌԾՃԹ թվին»:

162. Սրանց մոտիկ, Ղարաբենդի և Ընջուի արևմտյան

կողմում կան հետևյալ գյուղերը՝ Էշանը, Ծինկասը, Գանարցան (՝), Ղարատաղը, Չարթար, Գաշին, Մաշատը, Բարիմքենդը, Խոտը, Սիսնիխը: Վերշինս արևելյան կողմից մոտ է Ծուշին, իսկ նրա հարավում Ղարապուազն է, սրանից հարավ՝ Մաշամատը, նրա վերջում՝ Սարգիսաշենը, որը հայ անվանը հետաքրքրության է արժանի: Սրանցից արևելքը, Քենտիլյան գետի ձախ կողմում, որը Արցախից Երասխ իշնող բոլոր գետերից ամենաարևելյան է, գտնվում են Զամախ-օղլուն կամ Աք-օղլուն գյուղավանն ու բերդը, արքայական ճանապարհի վրա, որը Երասխից և Սյունիքից տանում է Գանձակ: Սա թերևն Դիզակի գլխավոր տեղն է, որը Վարանդայի երկայնաձիգ լեռնապարը արևմուտքից անջրպետում է այս սահմանում, որի հյուսիսային ստորտում նշվում են Սպաման, իսկ արևմտյան կողմում Թագավարդ գյուղերը: Հարավում են գտնվում Թախը, Թրախիրիխը (Թրախտիկ): Դրանց վերջում բարձրանում է Տախտա-տյոլգ-թեփե լեռը, որի անունը հիշեցնում է մերձավորությունը Դիզակայտ լեռան հետ: Մեր նախնիների և ժամանակակիցների կողմից վկայվում է, որ այն այս կողմերում պետք է լինի, քայլ կունկրետ տեղը չի նշվում: Եթե այն հիշալ լեռը չէ, թերևն արևմտյան կողմի Քիրեջը լինի, կամ հարավային կողմի Զիարեղը, որը, ըստ Սարգիս Զալալյանի, բարձր, գեղեցիկ ու ծաղկազարդ լեռ է:

163. Այս լեռան են ապավինել Սանեսան Մազքթաց արքայի որդիներ Մովսեսը, Դանիելը ու Եղիան, այն արքայի, որը սպանել տվեց Սուրբ Գրիգորիսին, որոնք աշակերտեցին նրան: Ինչպես ինձ թվում է՝ նրանք նշխարքների հետևից էին եկել, «և նրանց հետ էլ 3870 մարդ: Աճապարելով հասնել Դիզակայտ լեռը՝ նրանք ապրում էին խոտակերությամբ: Արյունաբրու Սանեսանը, գալով նրանց հետևից, սրի քաշեց նրանց Նավասարդի

118 (29)-ին¹⁰²: Նրանց ընկած տեղը կառուցվեց մենակյաց-ների Կատարո վանքը: Այստեղ եկան, հասան հոնաց գորավարի, Աստղաբուրի հավատացյալ Թեոփիլոսի որդիները, Մովսեսը ու երանողիս երեսուն ընկերները «և իրենց զորքով բարձրացան մեծ լեռը, որ կոչվում է Դիզափայտ: Բարբարոս արքան նրանց հետևից ուղարկեց մեծ զորք: Եթե նրանք հասան, կոտորեցին բոլորին Քրիստոսի հավատքի համար և կուտակելով իրար վրա՝ բոլորին այդեցին, նաև այն մենակյացներին, որոնք այնուել էին գտնվում: Եվ լեռան անունը կոչվեց Դիզափայտ, որն այդպես էլ կոչվում է մինչև օրս: Սրբերի տոնը կատարվում է արեգի իր (Կամ իա)՝ և մարտի 30 (Կամ 29)-ին¹⁰³: Իսկ ըստ մեկ ուրիշ տոնագրողի՝ «Ժամանակ անց ինչ-որ ճրգ-նավոր մենակյաց մարդիկ ենկան, բնակվեցին այդտեղ և այդ տեղը իրենց համար վանք դարձրին: Նրանք ևս ընկան տաճիկների սրբ Քրիստոսի հավատքի համար»: Թե եթե է կատարվել այդ նահատակությունը, հայտնի չէ: Իսկ սրբերի նշանարքները հայտնի դարձան Վաշագանի օրոք, ըստ Աղվանքի պատմիչի: Եվ Զ դարի կեսին «թշնամիները հրդեցին Դիզափայտ լեռան Կատարո վանքի վկայարանները»¹⁰⁴:

164. Պատմիչը ցույց է տալիս, որ լեռան սահմաններում պետք է գտնվի «Մխանց տոհմի Կաղսեղու առողջարանը»¹⁰⁵, որ 552—53 թթ. հայտնվեցին ուն ճգնավորի և բազում այլ սրբերի նշանարքները, որոնք կամ այնուել էին նահատակվել, կամ էլ այնուել էին բերվել ուրիշ տեղերից: Եվ Արքա կաթողիկոսի

հրամանով Մոմիարից երեցի ու Հովհաննեսի վանքի վանահայր Տիրիթի գործակցությամբ Տրի քահանան Դամիելը և բազում այլ հավատացյալներ գնացին, փորեցին տեսիլքով երեացած տեղը, «և գտնվեց թարձնված գաճաճը...», նշանարքները ամփոփեցին ինչ-որ պատվական տեղում՝ յուրաքանչյուրից մաս վերցնելով, իսկ մեծ մասը վերցրեց Դամիելի քահանան և մեծանարգ ընծաներով շտապելով՝ անմիջապես հասավ Արքա Բայ-րապետի մոտ... և դրեց շատ մարուր արկերի մեջ»¹⁰⁶: Այս հիշատակների մասին գրեց դեպքերի ժամանակակից ու վկա Անդրիանեն, որից օգտվելով իր պատմությունն է հյուսել Կաղանդրիանեն, որից օգտվելով կատարվությունն է հյուսել Կաղանդրիանեն: Իսկ այն սրբերը, որոնց հայտնվեցին նշանարքները, հետևյալներն են՝ Ստեփանոսը, Նախավկանը, Թեոդորոսը, Վարոսը, Մամար, Մար Սարգիսը, Գևորգը, Կողմար, Դամիանը, Շառուսը, Ս. Քառասունքի մի մասը, խաչված ուն Պողոսիկն ու Բասիրան, ինչպես նաև Կենարար խաչափայտի մի մասը:

165. Լեռնապարի և Տերեքեն գետի հարավում, գավառի լեռնասահմանի նշանավոր տեղում է գտնվում Թող գյուղաքաղաքը, ինչպես որ նշվում է աշխարհացուցում, որը Արքա-համ Գ. Կայողիկոսը Տող է կոչում¹⁰⁷, ուր մի քանի օր նա մնաց Աղվանքի ներսեւ կաթողիկոսի հետ՝ Մուղանում Նադիր Շահի հետ համեդպումից վերադառնալուց հետո, 1736 թ.:

Ավանի արևմտյան կողմում նշվում է համանուն մի այլ գյուղ, որը մի քարտեզում անվանված է Թում: Դրա հյուսիսարևմտյան կողմում պետք է ընկած լինի Հատորու գյուղը, որի միջնորդ անցավ կաթողիկոսը Տողից վերադառնալիս: Այն այժմ հա-

¹⁰² Կղման., էջ 119:

¹⁰³ Այս մեջբերումը Արիշանը պետք է քաղած լինի մի ձեռագիր Հայություրիքի:

¹⁰⁴ Կղման., էջ 119:

¹⁰⁵ Անդ., էջ 121:

¹⁰⁶ Անդ., էջ 121—122:

¹⁰⁷ Արքահամ Կերտացի, էջ 78:

յարքակ գլխավոր գյուղերից մեկն է, որում ընդհանուր առմամբ 500 տուն կա*:

Հարավում են գտնվում **Արակուրը**, **Մոխրանեսը**, արևելքում՝ **Ղըզը-ղըշան**, **Ղարադաղը**, **Շերակուրը**, **Ծիկուրին**, որոնցից հարավ-արևելք ձգվում է լուսների մյուս բազուկը՝ ճյուղեր արձակելով դեպի հարավ, որտեղից գտներն իշնում են դեպի Երասխ: Նրանց ձորահովիտներում նշվում են հետևյալ գյուղերը՝ **Թակասիրը** (*), որի հարավային ծայրում նշվում է մի մենաստան **Վանը**՝ նշված քարտեզում, իսկ մի այլ քարտեզում **Սուրբ-Շիհիճ** (*) մենաստանը. դա արդյո՞ք **Շոփհաղիշն** է (*): Նրա հարավային ծայրում ընկած է **Գարկա-պազարը**, իսկ հրանից դեպի արևելք, Քենտիլանի մոտ՝ **Չուպարը**, **Ապտյուտահման-բեկուն**: Վանքի հարավային կողմում գտնվում են **Սարաճրկը**, **Պալյանդը**, **Սյուեյմանը**, **Բիրաճակը**, Վերջինիս հարավում՝ **Տաշ-քեսենը**, **Կորավը**, արևմուտքում՝ **Զանզյուրը** (*), **Մենքյուտերն**, **Տաշպաշը**, **Ղարաբղը**: Իսկ սրանցից էլ հարավ, Երասխի և Թուղի սահմանամիջում և նրանց ճանապարհի վրա ընկած է **Ծիպրայիլը**՝ ոուտերի պահպանության տեղը և սրբազն ննշեցյալների բավարանը:

Հայ աշխարհացուցների՝ այստեղ են վերշանում Արցախի լեռների ճյուղերը, որոնց ստորոտի արևմտյան կողմում, Սյունիքի մոտ, **Թուման** գյուղն է: Այդտեղից մինչև Երասխ և ապա Սյունիք իշնող և Երասխը հատող լայնածավալ դաշտում բլորներ են բարձրանում: Իսկ այս դաշտավայրում քիչ շենքեր են նշվում, ինչպես՝ **Քովտերն**, **Շախատեկին**, **Ծյուկերը**, **Խարիտինը**՝ Քովլու գետի ափին:

166. Թե մինչև ե՞ր էին Երասխի ափերը հասնում Արցախի սահմանները, չգիտեմ: Բայց աներկբայրեն պետք է ասել,

* Այս մանրամասնության առքուրը Ակիշանը նշում է՝ «Մեղու, ԻԲ, 20»:

որ Առանձն է նորոգել Աղվանից իշխանությունը՝ Վաղարշակի ժամանակ տիրելով այս վայրերին: Իսկ հետո, ըստ երևովածին, Փայտակարան աշխարհի տերերն են իրենց ձեռքը դրել դրա վրա, այնուհետև Աստրպատականի կողմից է նվաճվել: Դա թողենքն մի այլ տեղում քննելու և նշենք գյուղեր ու շենքեր, որոնք գտնվում են Արցախի կողմերի ծայրերում ու Հայոց բնիկ արևելքում, մեծ գետ Երասխի ափին, ինչպես որ կգտնենք աշխարհացուցներում, սկսած արևելյան կողմից, որոնցից շատերը ոուտական զորակայաններ են կամ ամրոցներ՝ Պարսկաստանի սահմանը պահպանելու համար, որն անշատում է գետը:

Քենտիլանի և Երասխի խառնարանի մոտ կան **Պեյսամը**, **Կյուղանը**, **Ըշըգը**, **Գուրուզայի մոտ՝ Պեկմենի** գյուղերն ու ամրոցները, Զերեքենի մոտ՝ **Պապի** գյուղն ու ամրոցը, **Քովլուի** մոտ՝ **Միրզա-մեխողը** բերդը, մյուս գետակի արևմտյան կողմում՝ **Մարիլյան** բերդը: Սրա մուտքից դեպի Սյունիք իրար հետևից ընկած են հետևյալ գյուղերը՝ **Ապտալը**, **Սրճալը**, **Շահշինարը**, **Սաֆարը**, **Մենտաճինը**, **Էշեկ-մեխտանը**, **Խոյուտաֆերիցը**, **Ալիճախը**, **Հագար** գետի և Սյունիքի լեռների անջրաեւին մոտիկ:

Խյուտաֆերիյնի մոտ, Առանի և Աստրպատականի միջև կա անվանի մի կամուրջ՝ 12 հաստկառուց կամարներով, որոնցից ներեքը քանդել է Ղարաբաղի իբրահիմ խանը, որոնք հետո նորոգել են ոուտերը: Կամուրջի մոտ են գտնվում **Առաքելիս** հայոց գյուղն ու մաքրատունը: Կամուրջի հզոր կառուցվածքը և նրա վրայով պատվական բարավանների անցնելը կամուրջին շնորհել են պարսից այդ անունը, որ նշանակում է Աստվածաստեղծ:

ՂԵՎՈՆԴ ԱՎԻՉԱՆ

ԱՐՑԱԿԱՆ

Հրատարակության է ներկայացրել
համալսարանի հայագիտական կենտրոնը

Հրատարակության խմբագիր՝ Զ. Հ. Թամրազյան
Գեղարվեստական խմբագիր՝ Ն. Ա. Թովմանյան
Տեխն. խմբագիր՝ Հ. Հ. Խաչատրյան
Վերատուգող պրագրիչ՝ Մ. Գ. Ցավոյյան

Հանձնված է շարվածքի 12.12.1992 թ.: Ստորագրված է տպագրության 05.06.1993 թ.: Զարգացման 70×108^{1/32}; Թուղթ տպագ. № 2: Տառափելակ «Նորք»: Տպագրության եղանակը «Բարձր»: Հրատարակական 4,7 մամական 8,875 մամով=5,4 պարզանական մամովի: Տպաքանակ 20:
Պատվեր 228: Գիճը՝ պայմանագրային:

Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, Մանուկյան փ. 52:
Издательство Ереванского университета, Ереван, ул. Манукян, № 52

Երևանի համալսարանի տպարան, Երևան, Արտվան փ. 52:

Տպագրությունը կատարվել է Երևանի պատրաստական համալսարանում, Երևան, Արտվան փ. 52: